

HELSINGIN YLIOPISTO
HELSINGFORS UNIVERSITET
UNIVERSITY OF HELSINKI

Opiskelijakirjaston verkkojulkaisu 2003

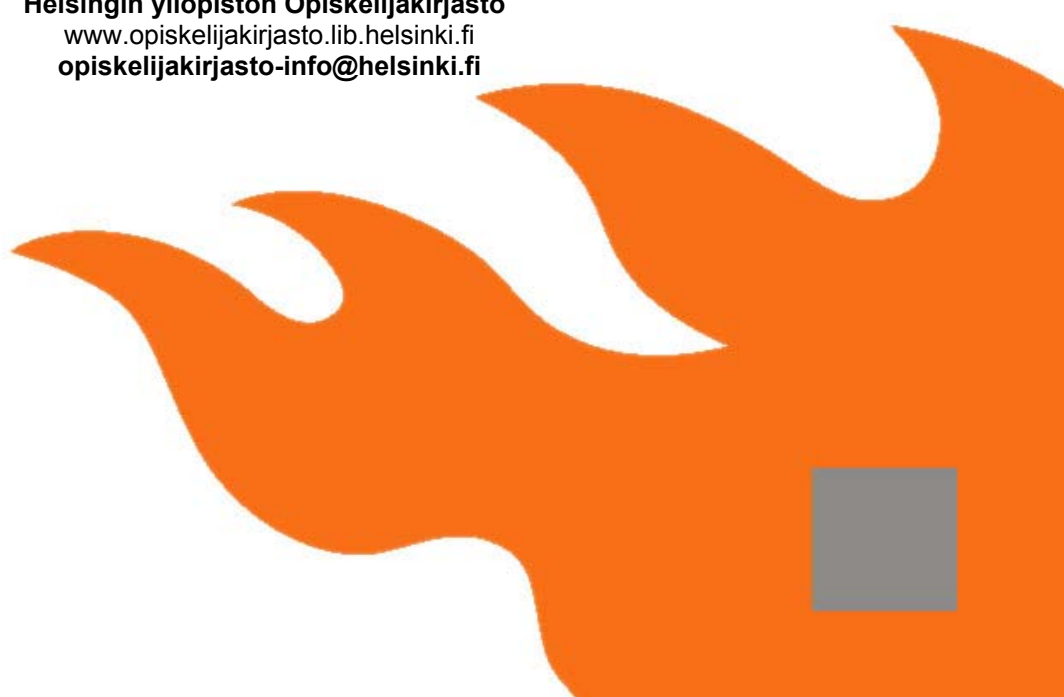
Synen på staten och det tryckta ordet: från tankedirigent till lagbunden övervakare

Martin Melkersson

Julkaisija: Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 1997
Julkaisu: Staten, ordningen och friheten
ISBN 91-554-4038-X
Sarja: Studia historica Upsaliensia; 184
ISSN 0347-1314
s. 111-150

Tämä aineisto on julkaistu verkossa oikeudenhaltijoiden luvalla. Aineistoa ei saa kopioida, levittää tai saattaa muuten yleisön saataviin ilman oikeudenhaltijoiden lupaa. Aineiston verkko-osoitteeseen saa viitata vapaasti. Aineistoa saa opiskelua, opettamista ja tutkimusta varten tulostaa omaan käyttöön muutamia kappaleita.

Helsingin yliopiston Opiskelijakirjasto
www.opiskelijakirjasto.lib.helsinki.fi
opiskelijakirjasto-info@helsinki.fi

KAPITEL 5

Synen på staten och det tryckta ordet: från tankedirigent till lagbunden övervakare

5.1 Inledning

Ett karaktäristiskt drag i det svenska kulturlivet under 1600- och 1700-talen var att utgivningen av tryckta skrifter växte från nästan ingenting till att bli förhållandevis omfattande. Till en början blygsam i omfång växte bokproduktionen och så småningom också skörden av tidningar, särskilt under 1700-talet, till tidigare oanade proportioner.

Det var naturligtvis nödvändigt för de styrande att på något sätt förhålla sig till detta fenomen. Statens högsta politiker och ämbetsmän insåg snabbt att produktionen och spridningen av tryckta skrifter kunde ha stor betydelse för att påverka undersåtarnas tänkesätt och vanor, och strävade därför tidigt efter att skaffa sig kontroll över tryckverksamheten. Det naturliga sättet att uppnå kontroll var att utfärda olika former av trycklagstiftning, som reglerade hur produktionen, spridningen och den innehållsliga utformningen av skrifter skulle gå till. De mest centrala - och kontroversiella - reglerna var de som bestämde vilka ämnen som var förbjudna eller tillåtna att behandla i skrift. Trycklagstiftningen reglerade dessutom hur kontrollen av skrifter skulle gå till, d.v.s. vilka befogenheter berörda myndigheter (kanslikollegium, domkapitel, censorer, domstolar) hade att agera för att hindra icke önskvärda skrifter (exempelvis genom förhandscensur, visitationer, privilegieindragningar och åtal i allmän domstol). Till lagstiftningen skall också läggas själva den administrativa och rättsliga lagtillämpningen.

Som framgick i kapitel 3 förekom en tämligen livlig lagstiftningsverksamhet angående tryckta skrifter från 1600-talet och framåt. Trycklagstiftningen lev dock inte densamma utan ändrade karaktär över tid. Framför allt blev liksom lagstiftningen på många andra områden, mindre restriktiv under och 1800-talen.

Frågan är nu om det går att analysera och förstå lagstiftningen och diskussionen om tryckta skrifter i ljuset av de mer allmänt formulerade uppfattningar om stat och samhälle som framkom i det föregående kapitlet. Kan förändringarna i lagstiftningen ses som tecken på att uppfattningarna om statens roll på området förändrades över tid?

Syftet i det här kapitlet är att utifrån avhandlingens allmänna analyskriterier studera vilka uppfattningar om statens roll som framkom i de politiska diskus-

sionerna om trycklagstiftningen mellan stormaktstiden och 1800-talet. Vilka uppfattningar var vägledande för de styrandes hållning till produktionen och spridningen av tryckta skrifter under den här perioden? Utifrån vilka principer skulle staten hantera den växande floden av skrifter?

Vad anbelangar forskningsläget bör det framhållas att trycklagstiftningen och diskussionen kring tryckfriheten under 1700- och 1800-talen är ett tämligen väl genomtröskat område. Däremot har de handlingsrekommendationer som gavs med avseende på statens roll i sammanhanget aldrig problematiserats explicit. Jag kommer därför luta mig mot den befintliga tryckfrihetsforskningen för att skaffa en överblick över lagstiftningen och diskussionen på området, men tolkar empirin i litteraturen och i det befintliga källmaterialet utifrån avhandlingens analyschema, för att på så vis försöka ta fram en del ny och för den här undersökningen relevant kunskap.

Slutligen bör det understrykas att det, till skillnad från det föregående kapitlet, nu och i det följande kapitlet är den styrande, politiska och administrativa, elitens uppfattningar som står i centrum.

Följande mer specifika frågor kan ställas utifrån analyschemat:

- samhällssyn

Hur centralt uppfattades behovet av ideologisk konformitet i samhället vara? Hur borde samhällets kommunikationsstruktur se ut, givet kraven på konformitet? Vilken roll skulle tryckta skrifter spela inom kommunikationsstrukturen? Hur såg de styrande på boktryckares och författares förmåga att hantera tryckningen och utgivningen av skrifter på ett ansvarsfullt sätt?

- statsuppfattning

Hur betingade synen på människa och samhällshelhet handlingsrekommendationerna om statens åtaganden på området? Vilken allmän roll skulle staten spela? Hur stora befogenheter skulle myndigheterna ha att kontrollera och hindra skrifter? Vilka gränser krävdes för statens verksamhet på området? Vad kan de uppfattningar som uttrycktes om statens roll på det här området säga om synen på statens roll och verksamhet - dess omfattning, gränser, innehåll - mer allmänt?

5.2 Stormaktstiden: staten som beskyddare av enhet och konformitet

Den tryckta skriftens införande i Sverige (1483) sammanfaller nära i tid med framväxten av en centraliserad stat, som i sina strävanden att maktbelägga och integrera det svenska samhället ställde krav på en stark ideologisk konformitet.¹ Detta faktum kom att ha avgörande betydelse för boktryckandet under lång tid framåt. Ambitionen att skaffa den starkare staten legitimitet och att försvara de statsbärande ideologierna ledde till en tämligen restriktiv lagstiftning kring produktionen och spridandet av tryckta skrifter.

Tiden före det sena 1600-talet karaktäriserades emellertid av en rudimentär bokmarknad, och, med undantag för den statliga posttidningen, av en total avsaknad av press, vilket gjorde att kontrollbehovet inte var särskilt stort. Därför blev också lagstiftningen sporadisk och osystematisk. Lagarna, som ofta var vagt utformade, utgavs på förekommen anledning, företrädesvis när någon person i tryck spridit vad som av kungamakten ansågs vara farliga uppfattningar.

Det var inte förrän efter 1600-talets mitt som en mer konsekvent lagstiftning började byggas upp inom det här området. Skedet från 1600-talets mitt fram till 1690-talet utgör i det avseendet en särskild fas i utvecklingen. Ambitionen att bygga ut lagverket kan ses som del av statsmaktens ökade integrations- och disciplineringssträvanden under 1600-talet. Särskilt från Karl XI:s förmyndarregering och framåt blev stadgorna allt tätare, och det hela kulminerade, inte helt oväntat, under det karolinska enväldet. Det är nödvändigt att dröja något vid förordningsverksamheten under stormaktstiden, eftersom den avslöjar en hel del om synen på statens och överhetens roll i sammanhanget.

1660-talet kan betraktas som den verkliga startpunkten. I kansliordningen 1661 stadgades att alla utgående skrifter skulle skickas in för kontroll till kansliet så fort de var tryckta men innan de distribuerades, och att böter skulle utdömas om något skadligt funnes i någon av skrifterna. Kanslikollegium gjordes härigenom ansvarigt för kontrollen av tryckta skrifter i landet.²

Kanslikollegiums befogenheter gentemot bokutgivningen stärktes med det kungliga brevet som år 1662 utfärdades med anledning av strängnäs-biskopen Johannes Matthixs synkretistiska skrift "Ramus Olivae". Det inskräptes i brevet att det för närvarande inte fanns några misshälligheter i läran och dess ceremonier. Ändå publicerade Matthiae skrifter med skadliga konsekvenser, utan kungens befallning och ständers samtycke, till men och förfång för religion och ofrid. Det var enligt brevet överhetens uppgift att söka och befrämja "Gudz Församlingz

¹ Boktryckandets införande i Sverige tas upp i Klemming & Nordin 1883 s. 143-147. Det följande partiet bygger i övrigt på Eek 1942 s. 153f, Åhlén 1986 s. 12ff, Burius 1984 s. 9ff.

² Åhlén 1986 s. 41.

Frijdh och rooligheet", och man åstundade "een Christelig eenigheet i Läran, och Uniformitet vthi ceremonierne" så att alla undersåtar skulle kunna bli förda "til den rätta Saligheetennes Grund och Kundskap". Biskopens idéer var icke "dhen rätta väghen" utan de åstadkom bara "Irring och oredo". Därför fick Matthixs skrifter under inga omständigheter omsättas. Inget skulle få befläcka eller hindra den rätta religionen, kyrkofriden och endräkten. Prästerskapet måste nu se till att hindra spridandet av irrläror. Inget fick publiceras eller tryckas som i något avseende berörde "den allmenne Frijdhen och enigheeten, antingen vthi Andelige, eller Verdzlige saker". Alla böcker som eventuellt kunde synas vara av sådan art att de kunde spridas skulle skickas in för genomgång i kansliet och godkännas, "om Oss så godt synes"³

Här menar jag att det tidigmoderna enhetsideal som diskuterades i det föregående kapitlet framträder tydligt. Den andliga grunden för samhället ansågs i första hand utgöras av religionen, och den gängse uppfattningen var att en av överhetens viktigaste uppgifter var att skydda denna religion för att enheten i samhället skulle bevaras.⁴ Med ett sådant enhetstänkande som utgångspunkt blev det naturligt att biskop Matthiæs skrifter borde åtgärdas: undersåtarna måste hållas till den rätta läran.

Att folket skulle fås att tänka i enlighet med denna rätta lära inskräptes som bekant allt starkare i samband med enväldet och den lutherska ortodoxin, vilket fick som följd en än mer minutiös granskning av innehållet i religiösa skrifter.⁵ Det största problem som statsmakten hade att brottas med i teologiskt avseendet var den pietistiska rörelsen, gentemot vilken det utfärdades en rad förordningar alltifrån slutet av 1600-talet.⁶ Vid en läsning av dessa dokument framträder den vid den här tiden gängse bilden av staten som vårdare av religion och undersåtarnas tankeliv. I 1706 års brev om pietismen inskräptes att inga kätterska eller andra skadliga böcker fick införas och försälas, eftersom enfaldiga människor kunde förföras och förledas av dem.⁷ Av brevet att döma såg den styrande eliten med fasa hur den pietistiska litteraturen lästes av obildade människor som inte hade förmåga att begripa hur farligt detta gift var. Importerade böcker måste därför besiktigas och irrlärliga skrifter beslagtas. Påfallande är att förordningen stadgade att enskilda personer måste göra sig av med redan inköpta böcker av tveksamt slag. Överhuvudtaget sågs avtvingandet av skrifter från enskilda samt mer eller mindre godtyckligt motiverade konfiskationer som fullt acceptabla och nödvändiga. Givet den rådande samhällssynen, med dess

³ Brevet tryckt i Klemming & Nordin 1883 s. 280ff.

⁴ Jfr Normann 1948 s. 14ff, Hessler 1956 s. 20. A.F. Upton beskriver det svenska 1600-talssamhällets jämförelsevis stränga ideologiska enhetlighet: "The country came as close to the ideal of total religious unity as any post-Reformation European society ever could, and as a consequence, through an intolerant, authoritarian but all-inclusive state Church, enjoyed comprehensive thought control." Upton 1990 s. 100.

⁵ Schück & Warburg 1985a s. 193ff.

⁶ Schück & Warburg 1985a s. 209, Hessler 1956 s. 15ff, Åhlén 1986 s. 66ff.

⁷ Åtvarningen tryckt i Klemming & Nordin 1883 s. 292ff.

betoning på endräkt och enhet, blev uppenbarligen kraven på religiös konformitet mycket starka. De styrande tycktes se ytterst få gränser för vad myndigheterna kunde göra i syfte att hindra förgripliga skrifers spridande.

Det var dock inte enbart för religionens skull som överheten försökte skapa kontroll över skrifers tryckning under stormaktstiden. 1665 års förbud mot allehanda paskillers (d.v.s. smädesskrifters) införande eller tryckande i landet visar på det. Paskillerna sades leda till "förargelse och andre effertäckeligheeter". Dessutom ansågs de angripa andra staters potentater, vilket naturligtvis var förkastligt. Här förbjöds uttryckligen inte bara tryckning och försäljning utan även läsning och innehav av dessa "skimpflige" skrifter.⁸

En särskild del av trycklagstiftningen under den här perioden var förbuden mot eftertryck av offentliga handlingar. Sådana utfärdades 1668 och 1687.⁹ De statuerade klart och tydligt att befolkningen inte fick ta del av publika handlingar annat än om överheten så önskade. Framför allt hade enskilda personer inte rätt att trycka dem. Den här typen av lagstiftning pekar tydligt på de auktoritära dragen i tidens statsuppfattning; överhetens handlingar var något som folket inte fritt kunde få ta del av.

Den lagstiftning som tillkommit i ämnet från 1660-talet samlades så småningom upp i censurförordningen av 1684.¹⁰ I den och andra förordningar under perioden framstår överhetens möjligheter och befogenheter att åtgärda problemen med otillåtna skrifter som tämligen vagt bestämda. Det gällde inte minst genom att det egentligen saknades fasta gränser för vilka skrifter som fick tryckas och ej. Något större svängrum i tänkesätten var under alla omständigheter inte tillåtna. I princip var allt förbjudet att trycka, även om det fanns möjlighet att få "dispens" för tryckning genom förhandsgranskning vid kanslikollegium. Censur och förhandskontroll av litteratur framstår i förordningarna närmast som självklarheter. Någon uttalad princip som begränsade eller reglerade ämbetsmännens befogenheter att ta hand om ej önskvärda skrifter fanns inte.

Det vore dock, som jag ser det, anakronistiskt att tänka sig att avsaknaden av mer exakta föreskrifter angående statens befogenheter på området skulle bero på oförmåga att noggrannare reglera dess kontroll av tryckta skrifter. Avsaknaden av sådana föreskrifter var snarare avhängig den dominerande uppfattningen om statens roll. Staten skulle leda undersåtarna rätt i religiösa och politiska tänkesätt i syfte att skapa enhet och harmoni i samhället. För detta behövdes inga juridiska hårklyverier: att begränsa kyrkans eller kanslikollegiums befogenheter att ta hand om olika skrifter vore utifrån det här synsättet närmast ologiskt - snarare borde de kontrollerande instanserna ha så fria händer som möjligt.

⁸ Förbudet tryckt i Klemming & Nordin 1883 s. 283f.

⁹ Förbuden tryckta i Klemming & Nordin 1883 s. 285 och 287f.

¹⁰ Åhlén 1986 s. 45.

Det var desto enklare att motivera en sådan syn på myndigheternas befogenheter utifrån tidens människosyn. Undersåtarna framstår i den stormaktstida trycklagstiftningen som tämligen godtrogna och enfaldiga varelser som inte förmådde hantera bokutgivning eller läsning på ett moget och ansvarsfullt sätt. Den uppfattning om statens uppgifter som framkommer i förordningarna be-tingades eller förstärktes uppenbarligen av denna människobeskrivning.

Med införandet av en censor librorum, d.v.s. en ämbetsman med särskild uppgift att övervaka tryckningen och spridningen av skrifter från 1686, får vi en något klarare bild av hur det var tänkt att statsmaktens kompetens utåt på området skulle se ut.

Censors främsta uppgift var att i enlighet med tidigare givna förordningar se till att inga skadliga böcker inkom eller trycktes. Därför skulle han ha kontroll över och läsa alla böcker som trycktes och importerades med undantag för den teologiska litteraturen, som låg under kyrkliga myndigheter. All litteratur skulle censureras innan den fick tryckas och publiceras, och censor hade rätt att visitera boklådor och tryckerier för att se till att inga skadliga skrifter spreds. Han skulle hålla ordning på de privilegier som gavs för olika böckers tryckande och dessutom samordna kontrollen av boktryckande i landsorten.¹¹

Instruktionen är ännu ett exempel på hur kung och kanslikollegium strävade efter att ge berörda instanser, här censor librorum, ordentligt tilltagna - och inte alltför klart avgränsade - befogenheter att kontrollera förekomsten av tryckta skrifter.

En text som speglar idealen om statens relation till undersåtarna och deras uttrycksmöjligheter under det karolinska enväldet är 1689 års berömda kassationsakt, som utfärdades med anledning av "mycket praejudicerlige och anstötelige tahl förhrde emoot Konungens höga Rätt och Vällde, samt dess Rijkets rätta Styrelse". Med detta avsågs de diskussioner om maktfördelningsläror som förekommit i riksrådet tidigare under 1600-talet. Det preciserades i akten vilka felaktiga satsar som kränkt det rådande politiska systemet, och påtalades att några dylika brott mot detta system inte kunde tolereras. Kontentan av det hela var att rådsprotokollen som innehöll dessa otillbörliga diskurser genast borde förstöras, "dödas".¹²

Akten lade formellt en mycket omfattande makt i kungens händer, inte minst över undersåtarnas tänkande och skrivande. Ingen skulle tala eller ens tänka mot kungens egen mening, eftersom denne var "alleena allom biudande och rådande" över "heela dess Rijke och alla dess undersåtare". Alla skrifter och dokument som kunde förleda kungens trogna undersåtar från denna mening måste hindras. Den

¹¹ Prästerskapets anhållan om censorsämbete i Pr. prot. 1680-1714 s. 318f. Instruktionen för censor tryckt i Klemming & Nordin 1883 s. 288ff.

¹² Kassationsakten finns tryckt i Gösta Hasselberg 1968 s. 283ff.

kungliga approbation som utfärdades dagen efter kassationsakten upprepade stora delar av det ovanstående: rådsmedlemmarnas tal hade gått emot deras undersåtliga plikt och vördnad, såväl som emot själva grundvalen av styret och kungens välde, deras otillbörliga tal fick inte förleda någon från den uppriktiga mening och tanke om lydning för kungen som undersåtarna *ålades* att ha o. s. v.¹³

Tolkningen av detta dokument är inte särskilt besvärlig. Det samhällskommunikativa ideal som förespråkades under enväldet var uppenbarligen mycket hierarkiskt och enkelriktat. Den absolute härskaren definierade i god patriarkalisk anda för sina undersåtar vad som var rätt tankar, och det var undersåtarnas plikt och skyldighet att ta till sig dessa. Allt som gick emot detta förhållande var förkastligt och riskerade att bryta det harmoniska förhållandet mellan konungen och hans folk.¹⁴ Information och propaganda skulle huvudsakligen gå uppifrån och ned i samhällshierarkin.

Det bör dock inskräpas att verkligheten knappast såg ut som idealet förespråkade. Statsmakten spred naturligtvis propaganda och politiska budskap av mer principiell karaktär uppifrån och ned i samhällshierarkin, men samtidigt var det nödvändigt att information gick uppåt i denna hierarki. De styrande måste genom suppliker, besvär och kommissioner informera sig om vad som pågick i landet.

Som Bengt Åhlén framhållit var det också svårt att i realiteten upprätthålla en god uppsikt över spridningen av tryckta skrifter. Exempelvis klagade censorn Claudius Örnhielm några år efter sitt ämbetes tillkomst över allt det ocensurerade material som boktryckarna gav ut och som han inte hann kontrollera.¹⁵ Den svenska staten var uppenbarligen inte stark nog att upprätthålla den kontroll och konformitet som de styrande tycktes önska.

5.2.1 Sammanfattning

Att tala om press- och tryckfrihetslagar under perioden fram till 1720 är skäligen meningslöst. Någon föreställning om en allmänt given tryckfrihet existerade inte i den samtida tankevärlden. Hilding Eek har därför helt rätt när han hävdar "att någon frihet att sprida sina tankar i tryck icke uppfattades som naturlig, sedan efter boktryckarkonstens introduktion i vårt land frågan härom blev aktuell. Det naturliga var tvärtom, att någon sådan frihet *icke* existerade."¹⁶

Ett övergripande mål i det tidigmoderna samhället uppfattades i stället vara skapandet och bibehållandet av enhet i de bärande samhällslärorna, något som inte minst skulle ske genom att produktionen, spridandet och läsandet av tryckta

¹³ Approbationen i årstrycket den 15 mars 1689

¹⁴ Jfr Henry Schmandts redogörelse för Hobbes politiska tänkande där en liknande uppfattning propagerades, Schmandt 1968 s. 234. Se även Lewin 1990 s. 52.

¹⁵ Åhlén 1986 s. 46f.

¹⁶ Eek 1943 s. 185.

skrifter skedde i ordnade former. Kravet på enhet i lärorna betingades i hög grad av tidens organiska samhällssyn, enligt vilken samhället sågs som en kropp där alla lemmar hade sin givna plats i en harmoniskt sammansatt helhet. Enhet och konformitet i undersåtarnas tänkesätt sågs som en förutsättning för att denna harmoniska helhet skulle kunna bevaras; om undersåtarna tog till sig irrläror riskerade enigheten och harmonin i samhället att brytas sönder.

Denna samhällsuppfattning var av stor betydelse för synen på överhetens roll. Statens uppgift var att sträva mot enhetsmålet: den skulle hindra läror som kunde skada enheten i religionen och statsläran och därmed förhållandet mellan kungen och undersåtarna. Därför borde myndigheterna ges omfattande befogenheter att reglera och ingripa i formerna för spridningen av tryckta alster. Staten framstod på det hela taget som mycket auktoritär, samtidigt som undersåtarnas underordning accentuerades starkt.

5.3 Frihetstiden och gustavianska tiden: från tvång till frihet till tvång

När Lars Lönnroth och Sven Delblanc skriver sin svenska litteraturhistoria placerar de ett resonemang om borgerliga offentligheter, inte i romantiken och 1800-talet, utan i början av frihetstiden.¹⁷ Detta kan synas något krystat men är på sätt och vis logiskt, eftersom det då började bli något av det tidnings- och litteraturväsen som statsmakten försökte reglera genom trycklagstiftningen.

Vid frihetstidens början fanns bara en tryckt tidning, den statliga posttidningen.¹⁸ Men under den tidiga frihetstiden började de vetenskapliga sällskapen ge ut olika alster på regelbunden basis, och från 1730-talet utgavs veckoskrifter av varierande slag, såsom *Then Svänksa Argus* och *Thet svenska nitet*¹⁹. Under 1750-talet dök de första publikationerna av mer uttalat karaktär upp.²⁰ Noteras måste dock, att det i det här skedet knappast var någon från stat och regering självständig opposition eller borgerlighet som stod bakom tidningsväsendet. De flesta som skrev var, som Bo Bennich-Björkman visat, ämbetsmän eller politiker och stod därför inte själva särskilt långt från makten.²¹

Ändå är frihetstiden den period då det statliga ideologi- och sanningsmonopolet börjar ifrågasättas. Ett mer omfattande meningsutbyte om pressens och litteraturens arbetsvillkor samt om offentligheten i statliga handling på 1750-talet. Tryckfrihetsdebatten har studerats relativt flitigt inom forskningen men utifrån ett annat perspektiv än det här aktuella.

¹⁷ Lönnroth & Delblanc, 1988, s. 9ff

¹⁸ Schück & Warburg 1985b, s. 70f.

¹⁹ Schück & Warburg 1985b, s. 81ff, Holmberg, Oscarsson & Ryden 1983, s. 13ff.

²⁰ Schück & Warburg 1985b, s. 72ff.

²¹ Bennich-Björkman 1970ss 15-91.

Jag menar att debatten ifråga var uttryck för en förändrad syn på statens kontroll av tryckta skrifter. Denna förändring i sin tur var del av en mer allmän och övergripande revision av synen på statens roll.

5.3.1 Konformitetsidealen består: 1720-, 30-, och 40-talen

Ett gott stycke in på frihetstiden var det emellertid fortfarande självklart för de allra flesta inom den styrande eliten att staten hade rätt till en rigorös kontroll av tryckta alster och att offentlig insyn i statliga handlingar för allmänheten var uteslutet. Den restriktiva tryck- och religionslagstiftningen utökades rentav under frihetstidens första decennier. Censorsinstruktionen från 1688 infördes i kansliordningarna av 1719 och 1720.²² Redan tidigt under perioden utfärdades också två förhållandevis hårda "religionsvårdande" förordningar som berörde tryckningen och utgivningen av religiös litteratur, nämligen det berömda konventikelplakatet 1726 och 1735 års religionsförordning.²³

Men det kom också lagstiftning som pekade i annan riktning. Just 1735 meddelade Svea hovrätt att det vore fritt att under vissa förutsättningar trycka rättegångshandlingar. Ständerna ansåg sig inte längre kunna eller vilja förbjuda att dylika handlingar gjordes tillgängliga för allmänheten.²⁴ 1748 meddelades vidare att det vore tillåtet och fritt att skriva om näringsfrågor, ett tillstånd som dock snabbt drogs in och modifierades på så vis, att enbart sådana ekonomiska företeelser som inte berördes av statens verksamhet på området fick behandlas.²⁵

1735 och 1748 års förordningar är värda att uppmärksamma just därför att de uttalar att det faktiskt för första gången vore tillåtet att behandla vissa ämnen i skrift. De förebådade på så vis vad som komma skulle.

5.3.2 Konformiteten ifrågasatt: 1750- och 60-talens diskussioner om stat och tryckta skrifter

Trycklagstiftningen var under 1700-talets första hälft fortfarande oklar och splittrad på flera olika förordningar. Till stora delar innehöll den också de traditionella kraven på underkastelse under religionen och de politiska lärorna. I samband med att bok- och tidningsväsendet expanderade från 1730- och 40-talen kom emellertid synen på den restriktiva lagstiftningen och den stränga administrativa praxis som åtföljde den att förändras. De kom i allt högre grad att

²² Åhlén 1986 s. 69.

²³ Dessa finns tryckta i *Modée* del I s. 636f och del II s. 1228ff.

²⁴ Klemming & Nordin 1883 s. 296, Eek 1942 s. 160, Åhlén 1986 s. 71. Tryckt i *Modée* del II s. 1234f.

²⁵ Malmström 1897 s. 404, Malmström 1899 s. 81. Se även Eek 1942 s. 160, Boberg 1951 s. 5, Burius 1984 s. 216.

betraktas som ett tvång snarare än som nödvändiga åtgärder för att upprätthålla enhet och ordning. Kraven på "skrif-frihet", d.v.s. på en av staten garanterad rätt att trycka och distribuera skrifter, blev allt fler. Detta måste sägas ha inneburit en helomvändning från de uppfattningar som tidigare dominerat.

Dessa tankeförskjutningar var del av en mer allmän omorientering i samhällstänkandet från 1750-talet och framåt; en omorientering under intryck av upplysningsidéer som bidrog till en revidering av synen på förhållandet mellan överhet och undersåtar mer allmänt.²⁶ Bland annat kom synen på statsskicket och den politiska teorin att förändras under den här perioden. Anhängarna av den s.k. principalatsläran hade redan under 1740-talet hävdade att riksdagsmännen borde vara ansvariga för sina handlingar gentemot folket, att de borde kunna avsättas, och därmed också att folket hade en mer direkt och löpande makt över sina förtroendevalda.²⁷ Principalatsläran fick aldrig något riktigt genomslag, särskilt som den ivrigt bekämpades av den styrande hatteliten, men Per-Erik Brolin hävdar att en del hattar, samtidigt som de principiellt accepterade tanken om tryckfrihet under 1750-talet, också accepterade tanken att de styrande trots allt hade ett ansvar inför det folk de härskade över?²⁸

Tryckfriheten hängde alltså nära samman med framväxten av denna mindre auktoritära politiska teori. I och med att förhållandet mellan styrande och styrda blev mindre auktoritärt kom tryckfriheten att uppfattas som en möjlighet för medborgarna att - i begränsad utsträckning - kontrollera statsmaktens och ämbetsmännens göranden.

Som Anders Burius noterat fanns det emellertid enstaka förespråkare för en minskad statlig kontroll av tryckta skrifter redan före 1700-talets mitt. Hovkanslern och blivande kanslipresidenten Carl Gyllenborg hävdade så tidigt som 1722 att "uti en fri stat bör ingen förbjudas att uti almänna saker, som angå alla få publique raisonera, helst som sanningen derigenom kommer fram".²⁹ Vid den tidpunkten fick dock Gyllenborg litet eller inget medhåll. 1734 påpekade dåvarande överintendenten och Gyllenborgs efterträdare på kanslipresidentsposten, Carl Gustaf Tessin, att enbart skrifter som stred mot religionen eller regeringen borde dras in. Men liksom Gyllenborg var Tessin ensam förespråkare därför.³⁰ Ett belysande exempel finns också från 1738/39 års riksdag. Då lade den unge kammarherren och hattpolitikern Henning Gyllenborg in ett memorial, i vilket han förespråkade "et fritt tryck öfver hela vårt k. Fädernesland"; "At hvar och en medborgare utan tvång och uppsyningsman får lägga sina tanckar under det almännas fria omdöme, det bortjagar det barbariska mörckret i et land, det främjar täflingen mellan vittra pennor, hvarige-

²⁶ Virrankoski 1995 s. 72ff, Barton 1986 s. 54.

²⁷ Lagerroth 1915 s. 334ff, Segerstedt 1971 s. 22ff, Berlitz 1975 s. 10ff, Björnsson 1981.

²⁸ Brolin 1953 s. 326f. Jfr Feldbaek 1982 s. 69.

²⁹ Cit. ur Burius 1984 s. 214

³⁰ Burius 1984, s. 215f.

nom sanningen altmer och mer upbläncker, och det hielper et frijt folck till at kiänna sig sielf, sin styrcka och sin svaga ." Gyllenborg framstår där möjligen som något före sin tid, men ändå inte helt och hållet: Anders Burius menar att "argumenten för tryckfriheten som en vägledande princip" fanns "väl uttalade" inom kanslikollegium redan före 1750-talets mitt.³²

5.3.2.1 *Ärlig Svensk*: diskussionen om press och offentlighet vid 1755 års riksdag

Tanken på en lagstadgad tryckfrihet fanns således redan tidigt men nådde allmän spridning först från århundradets mitt. Den första mer omfattande diskussionen om utgivningen av skrifter skedde med anledning av en tidning kallad *Ärlig Svensk*, som gavs ut av hattpartiet under riksdagen 1755-56.³³ Vid denna tid var lagstiftningen fortfarande restriktiv, men eftersom hattarna själva satt vid makten var det inga problem att få skriften godkänd, i synnerhet som den författades av dåvarande censorn Niclas von Oelreich. Situationen medförde dock att hattpartiet, som tidigare konsekvent upprätthållit en restriktiv trycklagstiftning, plötsligt blev tvunget att i någon mån försvara skrivfriheten för att legitimera tilltaget med *Ärlig Svensk*³⁴. Kanslipresidenten och hattpolitikern Anders Johan von Höpken intygade nu att:

”rättigheten att skriva om regeringsangelägenheter var ett essentielle om friheten, att tryckfriheten var det bästa medlet att giva den allmänna kunskap, som är nödvändig för att nyttja de rättigheter som är människan medfödda, att man vid hämmande av tryckfrihetens missbruk måste gå fram med den största varsamhet, så att icke friheten själv förkväves genom allt för stor stränghet mot ett självsvåld, som ofta endast torde vara skenbart, att tryckfriheten i verkligheten skulle omintetgöras, om man av fruktan att främja satirer gjorde en författares tankar sådana tillämpningar, som han icke haft och av oskyldiga ord hämtade ett gift, som de icke innebar.”³⁵

von Höpkens främsta syfte var naturligtvis att försvara utgivandet av den egna partiskriften. Men samtidigt speglar hans uttalande en ny syn på tryckningen och spridningen av skrifter enligt vilken det var nödvändigt med en lagstadgad och väl avvägd skrivfrihet som kunde gynna produktionen av goda skrifter.

³² RAP 1738-39 11:11s. 71.

³³ Burius 1984 s. 218. Malmström 1899 s. 433ff behandlar tryckfrihetsdiskussionen under 1750-talet.

³⁴ Schück & Warburg 1985b s. 59, Eek 1942 s. 162, Ahlén 1986 s. 87ff.

³⁵ Sammanfattat i Ahlén 1986 s.88. Originaltexten från 1755 i von Höpken 1893 s. 194ff.

"Folcket och menigheterna" ägde enligt von Höpken "vissa rättigheter, på hvilka konungsliga magten icke" kunde "göra intrång", ibid. s. 195. Det var dessa rättigheter man skulle lära känna via tryckfriheten. Jfr Brolin 1953 s. 326f.

Ärlig Svensk blev föremål för en ganska omfattande debatt under riksdagen 1755-56, bland annat därför att den behandlat grundlagarna på ett för tiden frisinnat sätt. I den debatten ställdes olika uppfattningar om behovet av tryckfrihet och statens roll mot varandra.

Motståndarna till tidningen argumenterade utifrån en äldre syn: de irriterade sig framför allt över det öppna sätt på vilket *Ärlig Svensk* behandlade grundlagarna.³⁶ Tidningens illvilliga rykten om så viktiga ting som grundlagarna kunde förstöra enigheten och förtroendet mellan folk och överhet; den hotade att förleda folkets tankesätt. Undersåtarna borde inte fritt och okontrollerat argumentera om dylika företeelser med varandra. Skulle någon information ges ut om lagar och om den statliga verksamheten skulle det skötas av myndigheterna. I enlighet med den tidigare frihetstidens auktoritära politiska teori hävdades att det var riksdagens och ingen annans sak att uttyda och tolka grundlagarna. Enskilda personer skulle inte störa enigheten med sina självsvåldiga uttydningar av dem.

Tidningens förespråkare visar att tankeramarna börjat förskjutas i förhållande till stormaktstiden. De hävdade att det var viktigt att lagarna gjordes tillgängliga för allmänheten, såsom en handledning till förnuftigt tänkande. Några av dem tvivlade på behovet av tankekonformitet: att människor faktiskt hade delade meningar utöver vissa grundläggande värden var något som måste godtas. Lagmannen Carl Carleson, som för eftervärlden gjort sig mest känd som utgivare av tidskriften *Then Sedolärande Mercurius*, menade rentav att politiska partier "stundom giordt godt gagn och balancerat jämvickten i regementskroppen". Någon hävdade att det var en naturlig rättighet att skriva någorlunda fritt, och att innehållet i skrifter inte fick tvingas in i för trånga ramar. Det borde visst vara tillåtet att skriva i politiska ämnen. Dessutom yttrades vid ett flertal tillfällen oro över att författarens presumtiva rättsäkerhet var alldeles eftersatt. Det var inte acceptabelt att prompt förbjuda skriften utan ge författaren en chans att förklara sig.

De senare argumenten visar, som jag tolkar dem, att en ny uppfattning om statens roll och medborgerlig frihet börjat bryta sig in i den politiska elitens tänkesätt. Även om argumenten användes som slagträn i en politisk debatt, gav de också uttryck för en ny och mindre auktoritär syn på statens förhållande till samhällsmedlemmarna. De senare borde inte obetingat underordnas den högsta makten utan måste ges möjlighet att öppet och i skrift diskutera samhället och politiken.

Det måste dock betonas att diskussionen om *Ärlig Svensk* utgick från den organiska, korporativa samhällssynen. Enigheten mellan stånden betraktades

³⁶ Sammanställningen grundar sig på memorial och diktamina om *Ärlig Svensk* i adeln under riksdagen. RAP 1755-56 19:11 ss. 53-78, 80-142.

fortfarande som central. Frågan var om enigheten skulle gynnas genom en restriktiv lagstiftning och statlig kontroll eller genom ökad öppenhet, information och tankeutbyte.

Under alla omständigheter framstår det som om åtminstone delar av den styrande eliten framåt 1760-talet börjat acceptera tanken på en lagstadgad tryckfrihet, även om det fanns oenighet om var gränserna för friheten och statens kontrollkompetens skulle dras. I ideologiskt hänseende skapades nu en balansgångssituation som kom att prägla diskussionen om tryckfrihet ända fram till idag. Det gamla idealet om den faderliga staten som vägledde undersåtarna i vad som skulle tyckas och tänkas började lämnas därhän. I stället fördes den tanken fram, att det måste finnas en frihet att resonera om saker och ting, även om staten också måste begränsa friheten för att inte ordningen och harmonin skulle rubbas. Det gällde, precis som von Höpken antydde, att hitta en balans mellan frihet och ordning.

5.3.2.2 Offentlighet eller hemlighet: 1760-62 års riksdag

Riksdagen 1760/62 anknöt i viss mån till stridigheterna om *Ärlig Svensk*. Då dryftades nämligen frågan om offentliggörande av statliga handlingar och allmänhetens insyn i de styrande organens, framför allt riksdagens, förehavanden. Ärendet var intimt förknippat med den politiska teorin och frågan om huruvida riksdags- och ämbetsmännen hade något ansvar inför folket eller ej. Ärendet var också nära förknippat med tryckfriheten, eftersom en granskning av statens och ämbetsmännens göranden bara skulle bli möjlig så länge deras handlande kunde granskas utifrån - genom en ökad offentlighet i statens handlingar.

I diskussionen ställdes således principen om statshemligheter, "arcana", mot kraven på en lagstadgad offentlighetsprincip, något som ju hade aktualiserats genom *Ärlig Svensk* och dess vidlyftiga referat av grundlagarna.³⁷

Motståndarna mot ett ökat offentliggörande hävdade att laglydnaden riskerade att avtrubbas och att ständerledamöterna skulle komma att ställas till ansvar för sina handlingar, vilket i realiteten skulle innebära ett närmande till principalatslärans ideal om ledamöternas ansvar inför sina väljare. Detta i sin tur skulle leda till statsskickets undergång.³⁸ Borgmästare Renhorns uttalande, att "det vore ute med hela constitutionen, med konung, råd och ständer, så snart menigheten får råda", fångar det hela i ett nötskal.³⁹ Statens och ständernas göranden var alltså enligt detta synsätt inte något för folket att ta del av. Om riksdagsmännen genom ökad offentlighet skulle utkrävas ansvar för sina handlingar, riskerade hela

³⁷ Diskussionen har studerats närmare i Kjellin 1952 s. 40ff, Stridsberg 1953 s. 159f, Burius 1984 s. 258ff.

³⁸ Stridsberg 1953 s. 159.

³⁹ Cit. ur Kjellin 1952 s. 46.

samhällshierarkin att rasa samman. Den nödvändiga skillnaden mellan befallande och lydande skulle upphävas, och ett anarkistiskt tillstånd skapas.⁴⁰ Därför var det naturligt att politiska dokument inte offentliggjordes eller att maktens göromål inte fick diskuteras fritt och öppet.

De som förespråkade ett offentliggörande av handlingarna hävdade tvärtom att ett sådant skulle öka laglydnaden, eftersom medborgarna då skulle begripa varför lagarna genomfördes.⁴¹ Översten och blivande lantmarskalken Thure Gustaf Rudbeck hävdade att tryck- och skrivfriheten kunde ses som en mätare på den allmänna friheten. Han argumenterade att undanhållandet av upplysning för folket ledde till enfald och trældom, och ansåg det värdigt och nyttigt för ständerna att "underrätta sina hemmavarande medborgare om deras oförfalskade nit för et kiärt fädernes land". Vad kunde väl vara rimligare än att "med allmänhetens censur tygla vår eljest kanskje ofta otidiga och qvicka tunga, at förblifva innan förnuftets och eftertankens gränser". Medborgarna skulle informeras om riksdagens göranden och därigenom ges möjlighet att i någon mån hålla ordning på makthavarna. Men det hela skulle fortfarande ske "til enighetens uphielpande". Någon lössläppt debatt med split och kiv var inte avsikten. Öppenheten var nödvändig för att bevara den gamla harmonin och helheten, så att inte misstankar och illvilliga rykten skulle krypa in i samhällsbygget. Kravet på öppenhet och upplysning hade hos Rudbeck också ett klart fostrande drag. Med denna skulle ungdomen visas den rätta vägen "huru de skola beskiedeligen tänka, tala och arbeta, när det gäller rikets lag, styrsel och sanna väl".⁴²

Den gamle statssekreteraren Johan Henrik von Kocken hävdade, radikal för sin ålder, att medborgarna hade rätt att veta vad dess deputerade tänkte och utträttade. Han såg allmänheten som en "uplyst", "oväldig" och "skarpsynt" domare som skulle nagelfara offentliggjorda statshandlingar för att ställa ämbetsmän och ledamöter till svars för deras handlingar. Även hos von Kocken fanns tanken att en ökad offentlighet skulle minska förtal och falska rykten. Likaledes uttalade han den pedagogiska principen att den skulle instruera "huru svenska män böra täncka".⁴³

Liksom i fallet med *Ärlig Svensk* är det uppenbart även här att statsmakten sågs med andra ögon bland dem som förespråkade större offentlighet. Den överordnade position i samhällstänkandet som kungamakt och överhet tidigare haft rubbades; den högsta makten skulle inte helt obehindrat styra landet - medborgarna måste genom insyn få möjlighet att påverka de styrande. Det måste återigen konstateras att den äldre mer auktoritära synen på staten hade börjat få stryka på foten.

⁴⁰ Lagerroth 1915 s. 334ff, Brolin 1953 s. 322f, Segerstedt 1971 s. 22ff.

⁴¹ Stridsberg 1953 s. 159.

⁴² Rudbecks memorial i manuskriptsamlingen vol 208, RA.

⁴³ von Kockens memorial i manuskriptsamlingen vol 208, RA

Själva tryckfriheten behandlades under riksdagen av ett tryckfrihetsutskott som i sitt betänkande godtog principen om en "nyttig skriffrihet ibland fria Svenska medborgare". Utskottet ville emellertid inte släppa friheten för långt, vilket tidstypiskt motiverades med att det kände till de missbruk och svårigheter, som skulle bli resultatet av en allt för vidsträckt frihet. Alla skrifter som stred mot religionen, statens allmänna säkerhet och goda seder borde vara förbjudna. Vidare skulle censuren finnas kvar, även om den i sammanhanget mer sågs som ett stöd till författare än som ett tvång; med en rättrådig censur skulle både författare och boktryckare veta vilka regler som gällde och inte behöva oroa sig för rättsliga påföljder. Nytt var att utskottet försökte dra en gräns mellan vad som borde vara tillåtet och inte tillåtet att behandla i skrift.⁴⁴

Staten skulle att döma av betänkandet fortfarande ha ett stadigt grepp om innehållet i och spridningen av tryckta skrifter, men strävan var nu, inte minst utifrån de nya värderingarna om förhållandet mellan den styrande makten och samhällsmedborgarna, att klarare bestämma statens befogenheter på området. Det skulle bland annat ske genom att en lagstadgad sfär skapades inom vilken medborgarna hade rätt att röra sig när de skrev.

5.3.3 Staten som det fria ordets beskyddare: 1765-66 års riksdag

Att tryckfrihetsproblematiken kom upp på dagordningen vid riksdagen 1765-66, där den också löstes, har att göra med mösspartiets maktövertagande. Frågan hade en klart partipolitisk dimension: det gällde att dra fram i ljuset och hindra allt det hemlighetsmakeri och den korruption som det tidigare regerande hattpartiet orsakat. Ambitionen var att "öppna de hemlighets gömmor, som blifvit tillskapade af det förra partiet".⁴⁵ Detta visar enligt min mening att tryckfrihetslagstiftningen i hög grad drevs fram och betingades av det frihetstida politiska systemet. Även om den ideologiska förändringen under perioden var en grundläggande förutsättning, är det tveksamt om en tryckfrihetsförordning hade kommit till utan det relativt öppna och konfrontationsrika riksdagsstyret. Formellt väcktes frågan genom tre memorial, inskickade av Anders Chydenius, rikshistoriografen Anders Schönberg och den adlige löjtnanten Gustaf Cederström.

Chydenius vände sig mot det "envälde öfver tanckar ock förnuft" som han ansåg existerat under lång tid och motsatte sig den rådande enmanscensuren, eftersom den enligt honom blev för godtycklig och innebar ett oacceptabelt förmynderi.

⁴⁴ Eek 1943 s. 196ff. Betänkandet finns i prästeståndets arkiv, Privatum Memorialer 1765-66 no. 3, RA.

⁴⁵ Anders Chydenius cit. ur Stridsberg 1953 s. 158. Tryckfrihetsdiskussionerna under riksdagen finns refererade och diskuterade i en lång rad arbeten, exempelvis Palmén 1877, Malmström 1900, Schauman 1908, Kjellin 1952, Stridsberg 1953, Burius 1984, Åhlén 1986 och Virrankoski 1995. Återigen måste det dock påtalas att dessa diskussioner inte har studerats utifrån de frågor som är aktuella i det här arbetet.

Censorn kunde på ett närmast enväldigt sätt "omstöpa" nationen såsom han själv önskade. I stället förespråkade Chydenius ett system där boktryckarna själva finge avgöra vad som var förgripligt eller ej. På så vis skulle pennor uppmuntras "til täflan med hvarandra" och boktryckarna i sin tur tävla med varandra om att ge ut de bästa arbetena. Boktryckarna skulle också vara fria att själva anlita personer som för deras räkning kunde göra bedömningar om arbetenas eventuella förgriplighet. De skulle hindras från att "skena öfver skaklorna" genom konkurrensen på bokmarknaden. "Täflan om afsättning" skulle få dem att sköta sig.

Genom ett sådant system av självkontroll skulle det vara möjligt att hålla ordning på vad som skrevs utan genomgripande statlig reglering. Det skulle dessutom öka kvaliteten; sanningen och de nyttigaste tankarna skulle "utletas genom skrift växlingar". Det onda eller förgripliga som blev tryckt skulle visserligen läsas av många, men minst lika många skulle läsa vederläggningar i skrift, varför följderna ändå inte skulle bli särskilt allvarliga.⁴⁶

Det måste understrykas att valet mellan censor och boktryckare för Chydenius inte enbart var en formsak eller en praktiskt betingad ståndpunkt. Den var uttryck för ett mer allmänt avståndstagande från en statlig tvångsreglering av människors tankar och verksamhet överhuvudtaget. Detta ställningstagande i sin tur betingades av Chydenius övergripande samhällssyn, som företer stora likheter med den av fysiokrater och skotska upplysningsmän framförda uppfattningen om samhället som en spontant, självreglerande mekanism. Med en sådan syn var det naturligt att tävlan och konkurrens mellan medborgarna var en bättre lösning än statligt tankeförmynderi.

Men innan Chydenius tillskrivs en klassisk, 1800-talsliberal samhällssyn bör det understrykas att han inte ville avskaffa all kontroll av tryckta skrifter. Det fanns vid den här tiden starka krav på moral, anständighet, stil och hyfs i skrivandet som omfattades även av Chydenius. Framför allt ville han inte ta bort den teologiska censuren, vilken han fortfarande uppfattade som alltför central.⁴⁷

Chydenius ställningstagande måste därför betraktas som uttryck för ett slags övergångssyn på stat och samhälle. Samtidigt som han krävde att medborgarna i stor utsträckning borde få sköta sina egna förehavanden utan att staten satte hinder i vägen, fanns det spår av det typiskt tidigmoderna enhetstänkandet kvar hos honom. Detta yttrade sig bland annat i ställningstagandet att religionen var för viktig för samhällsordningens bevarande för att bli föremål för fri diskussion.

⁴⁶ Jag har här använt konceptet till det slutliga memorialet. Det finns tryckt i Schauman 1908 s. 514ff. Schauman kommenterar s. 158ff.

⁴⁷ Se Chydenius uttalanden i tryckfrihetsutskottet R 3405 16 maj 1766. Palmén 1877 s. CXXXIIff och Virrankoski 1995 s. 189ff diskuterar detta ingående.

Gustaf Cederströms memorial förde fram tryckfriheten som den viktigaste av det borgerliga samhällets lagar; "en hinderlös frihet måtte lemnas för svänska snillen at genom skrifers och böckers tryckande upplysa sina medborgare: men tillika alt missbruk, som deraf göras, behörigen förekommas".⁴⁸ Här framträdde alltså den vanliga motsättningen mellan behovet av en ökad frihet och kravet på anständighet och restriktivetet i skrivandet. Cederström rekommenderade att den statlige censorn enbart skulle ges befogenhet till jus consultandi, d.v.s. till en rådgivande censur. Detta i sin tur skulle motverka ett absolut statligt tvång för författarna, som ändå själva skulle hållas ansvariga om de skrev förgripligheter.

5.3.3.1 Från tvångets till frihetens grundsatser: stat och tryckfrihet i diskussionerna 1765-66

Vid det här laget fördes tryckfriheten fram som ett universalmedel som skulle kunna åstadkomma det mesta. Den skulle skapa en upplyst befolkning, vaska fram sanning och skingra mörker, visa folket dess rättigheter, sprida nyttiga uppfinningar och hjälpa till att övervaka ämbetsmännens göranden. Frågan var bara hur omfattande friheten skulle vara och vilka befogenheter staten skulle ha att kontrollera skrifter.

I det utskott som arbetade med tryckfriheten vid riksdagen framstod det hela som en fråga om rättssäkerhet.⁴⁹ Vid en genomgång av tidigare lagstiftning anmärkte utskottet på att de skriftliga uttryck som tidigare förbjudits "icke annorlunda blifvit determinerat än med allmänna och för mycket vidtbegrepne ordalag, the ther lemnade rum för godtycke samt arbitrairt ogillande".⁵⁰ Censor och kanslikollegium hade fått agera alldeles för mycket efter behag. Attityden till de tänkesätt som präglade den tidigare lagstiftningen var överhuvudtaget tämligen kritisk. Ämbetsmän och överhet skulle inte få behandla medborgare på så lösa grunder som tidigare skett. För att inte godtycket skulle regera måste förordningen skapa största "mögeligaste klarhet".⁵¹

Det viktigaste klagomålet var alltså att bestämmelserna på området var för vaga och att den styrande maktens verksamhetsramar på området var för vida och obestämda. Önskan att mer exakt staka ut ett lagstadgat område för tryckfriheten för att på så sätt hindra myndigheternas klåfingrighet resulterade i ett skriftligt förslag, som, i likhet med 1761 års utskottsbetänkande, försökte definiera vad som borde vara tillåtet respektive otillåtet att behandlas i skrift.⁵² Uppenbarligen var den föreslagna tryckfriheten relativt väl tilltagen. Landshövdingen Daniel Tilas sammanfattade: "Religionen och visse utstakade grundsatser i

⁴⁸ RAP 1765-66 24: II s. 28 ff.

⁴⁹ Utskottets handlingar i R 3405.

⁵⁰ R 3405 29 oktober 1765

⁵¹ R 3405 29 augusti 1765. Jfr Palmén 1877 s. CXIVf.

⁵² Ett utskottsbetänkande som följde med förslaget, daterat den 18 december 1765, finns tryckt i Palmén 1877 s. CXIIIff.

RegeringsConstitutionen samt stumme laster och criminalier äro undantagne: annars får man trycka alt, alt, alt ända til anecdoter om de sistafledne Konungarne."⁵³

Frågan om statens roll i sammanhanget avspeglar sig tydligast i diskussionerna om censuren vara eller inte vara. Den statlige censorn Niclas von Oelreich, som deltog i diskussionerna, argumenterade inte oväntat till förmån för sitt ämbete.⁵⁴ Censor var inte ett hinder utan ett stöd för författarna; han skulle med sina råd se till att dessa inte råkade illa ut. Censor skulle vara till nytta inte minst genom att han kunde leda författarna "in uppå viktiga och nyttiga ämnen til utarbetning". Det fanns ett ganska tydligt paternalistiskt drag i von Oelreichs argumentation; han var ämbetsmannen som i närmast faderlig anda ledde de skrivande undersåtarna vid handen. Helt som förr kunde det dock inte förbli. Oelreich var nöjd med att det äntligen skulle skapas "mål och gränts för den despotisque myndighet, som af Censors makten i all sin vidd blifvit föröfvad". Men ämbetet måste ändå finnas kvar. Att gå från "ett hitintil herskande tvång uppå snillen, pennor och tryck, Iil en [...] yttersta frihet [...] vore ett mägta äfventyrligt afsprång".

Anders Chydenius var den främste motståndaren till censuren i utskottet. Författaren måste vara "fri för tvång, ledsamhet och förtretelighet och uppehåll af Censur". En ordnad tryckfrihet kunde mycket väl uppnås utan censor. Chydenius kunde ej annat finna än "för mycket contradiction emellan frihet att få skrifva och att tvingas af en censor; en sönderdelt frihet vore ingen frihet, och ett blandat tvång vore ett fullkomligt tvång".

I ett nytt betänkande förkastade utskottet den statliga enmanscensuren, inte minst eftersom den ofta inte ägt annan grund än "välbehag och godtycke".⁵⁵ Vidare påtalades att censor mycket väl kunde vara partisk i politiska konflikter och att det fanns en risk att han då utnyttjade sin position. Censuren ansågs leda till att alla arbeten stöptes i en och samma form, och att "auktorerers skiljaktiga tanke- och utförningsgåvor, som under friheten täfla med hvar andra att hvar på sitt sätt öfvertyga och intaga, icke litet inskränkas, och det så mycket mera, ju nogare censor rättar dem efter sin smak". "Nationens frihet" var "alltid proportionerad med dess tryckfrihet, så att ingendera utom den andra kan ega bestånd"; "hvar pressen tillslutes under något slags förmynderskap, är det ett osvikligt tecken till nationens bojer".

När väl förslaget nådde stora sekreta deputationen, tycktes de flestas mening "syfta therhän, att emellan frihet och censur vore en uppenbar contradiction, och att then samma therföre borde gifva vika för then förra". Deputationen biföll därför att all censur måtte upphöra.⁵⁶ Den konstaterade vidare att tryckfrihets-

⁵³ Tilas 1974 [1765-66] s. 255. Tilas anteckning härrör från mötet i stora deputationen den 7 april 1766, då tryckfrihetsutskottets förslag diskuterades. Tilas inställning till offentlighet kommenteras i Metcalf 1977 s. 151.

⁵⁴ Redogörelsen baseras på diskussionsprotokollet från tryckfrihetsutskottet R 3405 21 april 1766.

⁵⁵ Betänkandet är daterat den 21 april 1766 och finns tryckt i Palmén 1877 s. CXXXVIff.

⁵⁶ R 3404 augusti 1766. Palmén 1877 s. CXLVI.

lagarna borde "vara få och korta, men tillika klara och tydliga, så att tillfälle till godtycke och en arbiträr tillämpning må i möjligaste måtto vara betaget".⁵⁷

Det faktum att en tryckfrihetsförordning utifrån dessa betänkanden till slut kom till stånd visar, som jag ser det, att det inte bara var Anders Chydenius samt en och annan enstaka "visionär" politiker som accepterade den nya frihetsprincipen och kraven på ett minskat godtycke i den statliga verksamheten. Det fanns uppenbarligen en ordentlig uppslutning kring detta tänkande. Störst var motståndet inom adeln, men det motståndet grundade sig i hög grad på en rädsla för att tryckfriheten skulle sätta privilegierna under debatt.⁵⁸

5.3.3.2 Tryckfrihetsförordningen: slut på godtycke och förmynderi

Den tryckfrihetsförordning som utfärdades i december 1766 måste på goda grunder kunna ses som ett uttryck för den kritik av statens auktoritära och reglerande roll som tagit fart sedan 1750-talet.

I ingressen talades om hur stor båtnad och nytta skulle tillflyta allmänheten genom en rättskaffens tryckfrihet.⁵⁹ Uppfattningen var nu synbarligen att den styrande makten borde kunna bidra till att förkovra det svenska samhället genom att lagstadga om tryckfriheten och uppmuntra till skrivande i allehanda ämnen. Detta var en uppfattning som i hög grad gick stick i stäv med stormaktstidens och den tidiga frihetstidens syn på frågan.

Förordningen innebar formellt sett att formerna för kontroll förändrades. Förhandscensuren avskaffades, utom för teologiska arbeten, och censorsämbetet togs bort. Samtidigt framtogs kanslikollegium sin överordnade kontrollerande befogenhet. Det var "authorerna sjelfve, jemte Boktryckarne" som skulle ansvara för att inga förgripligheter trycktes.

Tryckfrihetsmålen skulle inte, såsom tidigare, vara föremål för en förhållandevis godtycklig administrativ process (via censor och kanslikollegium). I stället skulle tryckbrottslingar ställas inför allmän domstol, antingen genom justitiekanslerns eller andra undersåtars försorg. Det innebar alltså att statsmakten inte lika lätt och omotiverat skulle kunna konfiskera skrifter som tidigare.

Grundläggande var att den styrande makten nu gav undersåtarna rätten att skriva om vad de önskade, under förutsättning att de inte bröt mot vissa fastslagna regler. Förordningen byggde alltså på en negativ frihetsdefinition; till skillnad från den stormaktstida trycklagstiftningen radade den inte upp ett antal förbud mot olika typer av skrifter för att sedan ställa krav på anpassning till vissa läror eller axiom. I stället fastslogs närmast rutinmässigt att religionen och den styrande makten

⁵⁷ Cit. ur Palmén 1877, s. CXLVI

⁵⁸ Stridsberg 1953 s. 166.

⁵⁹ Förordningen finns tryckt i Klemming & Nordin 1883 s. 309ff och i Modée del VIII s. 7427ff.

med ett par tillägg fortfarande var skyddade mot alltför hårda påhopp, men att det i övrigt var fritt fram att behandla vad som så önskades i skrift. Det innebar bland annat att det var fullt godtagbart att skriva om statsmaktens och ämbetsmännens verksamhet och lagstiftning, om dess historia o.s.v. Överhuvudtaget skulle envar äga "obehindrad frihet at upgifva sine tankar om alt, som Medborgares både rätt och skyldigheter" rörde.

Allt detta måste sägas ha inneburit ett steg bort från enhetstänkandet och den ideologiska konformitet som tidigare dominerat. Med förordningens stadganden skapades ett slags ideologisk frisfär, från vilken myndigheterna skulle hålla sig borta. Det fanns en klar strävan i förordningen att hålla tillbaka statsmaktens befogenheter och att dra klarare gränser. Staten skulle naturligtvis garantera att vissa grundläggande värden och institutioner inte sablades ned i skrift, men vad olika författare skrev och tyckte i övrigt var inte nödvändigtvis en angelägenhet för myndigheterna. I botten låg kravet på att godtycket i maktutövningen måste försvinna. Författarna måste kunna agera i någorlunda vetskap om vilka förutsättningar som gällde när de skrev, att censorer eller andra ämbetsmän inte efter eget behag kunde dra in och stoppa olika skrifter.

En förutsättning för att projektet skulle kunna förverkligas var införandet av en offentlighetsprincip. Med få undantag blev samtliga statshandlingar tillgängliga för allmänhetens insyn. Det tidigare hemlighetsmakeriet med statshandlingar beskrevs som onyttigt och skadligt. Hilding Eek menar att det därmed infördes "en ny konstitutionell princip, principen om 'den allmänna opinionens' deltagande i den konstitutionella kontrollen på grundval av möjligheten till insyn över hela området för statsverksamheten och till kritik av denna i stort som smått".⁶⁰ Detta är återigen ett uttryck för att den styrande makten inte på samma vis betraktades som ovillkorligt överordnad befolkningen - stormaktstidens mer auktoritära syn på staten var inte förenlig med budskapet i tryckfrihetsförordningen.

5.3.3.3 Medborgaren och tryckfriheten

Kraven på frihet och diskussionen däromkring måste enligt min mening relateras till tidens förändrade människosyn och i synnerhet till dess nya medborgarbegrepp för att korrekt kunna förstås. Om statsmakten skulle minska sitt engagemang och överföra vissa av sina upplysande och kontrollerande uppgifter på samhället, måste människorna i detta samhälle bli mer självständiga och ansvarsfulla; de måste klara av att själva hålla sig inom anständighetens och moderationens gränser. En förändrad syn på statens uppgifter på området måste alltså ackompanjeras av en förändrad syn på människorna. En sådan förändring hade också börjat uppträda under 1760-talet, med uppkomsten av vad Karin Johannisson kallat "medborgarmänniskan". Under den här perioden började samhällsdebattörerna åberopa kvalitativa egenskaper som "dygd, ansvarskänsla

⁶⁰ Eek 1943 s. 211.

och solidaritet" som grundläggande för människans natur.⁶¹ Människan förseddes i ökande grad med mer myndiga och självständiga karaktärsdrag. Det nya idealet var moraliskt medvetna "medborgare" drivna av ett hedersamt, ansvarsfullt moralpatos, som kunde arbeta och skriva främst med det allmänna och inte sitt eget bästa för ögonen.⁶²

Häri låg svaret på frågan om hur det alltifrån 1750-talet ställda problemet med behovet av en nyttig men icke okontrollerad tryckfrihet skulle lösas. Friheten skulle, för att inte urarta i självsvåld, baseras på en i den politiska debatten ständigt åkallad medborgerlig moral och ansvarsfullhet. Det var fullt tänkbart att minska de statliga regleringarna - under förutsättning att författare och boktryckare kunde förväntas sköta sig i moraliskt hänseende.⁶³

Något som inte uppmärksammats i tryckfrihetsforskningen är att det fanns en stark social dimension i den ideologiska förändringen under den här perioden. Tryckfriheten var ett typiskt elitfenomen; avsikten var inte att hela befolkningen skulle sätta sig ned och börja författa skrifter utan bara de grupper som uppfattades ha förmågan att hantera detta medium på ett ansvarsfullt sätt. Tryckfriheten berörde alltså ett smalt socialt skikt i statsapparaten och maktens närhet. Detsamma gäller offentlighetsprincipen: meningen var inte att vilket fattighjon som helst skulle börja kräva fram statshandlingar. Tanken med offentlighetsprincipen var snarare att den skulle göra det möjligt för de olika fraktionerna inom den politiska eliten att effektivare hålla efter varandra. Tidens medborgarbegrepp var alltså snävt. Även om det skenbart användes för hela befolkningen, är det tydligt att de flesta människor fortfarande betraktades som undersåtar vilka hade att underordna sig den styrande maktens diktat.⁶⁴

Skälet till att det gick så lätt att införa tryckfriheten och offentlighetsprincipen under frihetstiden var att en stor del av landets aktiva författare ingick i den styrande eliten - de var, som tidigare framhållits, nästan alla på ett eller annat sätt knutna till statsapparaten.⁶⁵ Införandet av tryckfriheten innebar på sätt och vis att eliten avreglerade sig själv, sina möjligheter att skriva fritt och att granska sig själva och sina motståndare. Detta betyder också att tryckfriheten, åtminstone vad gäller svenska förhållanden, inte ursprungligen kan ses som uttryck för en borgerlig medelklass emancipatoriska strävanden. Den var snarare ett mäktigt

⁶¹ Johannisson 1988 s. 107. Jfr Johannisson 1979-80 s. 130f.

⁶² Detta civiltiska, av upplysningstänkandet betingade medborgarideal behandlas bl.a. av Löfberg 1949 s. 4ff, 58. Löfberg betonar dualismen i detta ideal där kraven på underordning under det allmänna bästa var starka, samtidigt som det fanns ett individualistiskt, självständigt drag däri. Jakob Christensson behandlar det vid 1700-talets mitt uppkomna medborgarbegreppet ingående i Christensson 1996 ss. 126-169. Se även Josephson 1942 s. 25ff, Högberg 1961 s. 9ff och L. Peterson 1992 s. 128f

⁶³ En parallell kan dras till Geijers tal om behovet av inre självbehärskning när den yttre friheten Skar, G. Heckscher 1939 s. 134ff.

⁶⁴ Jfr Christensson 1996 s. 134. En jämförelse kan göras med den distinktion som framåt sekelskiftet 1800 började göras mellan en allmän och en upplyst opinion, Båtefalk 1991 s. 17ff.

⁶⁵ Bennich-Björkman 1970 ss. 15-91.

vapen i stridigheterna inom det frihetstida politiska systemet, som ju mer eller mindre kommit att förutsätta någon form av öppnare opinionsbildning för att fungera.

5.3.4 Staten som ordningens och samhällslugnets garant: gustavianska tiden

Den nya tryckfrihetsförordningen hade onekligen verkan. Det är tydligt att pressen och den offentliga debatten nådde en tidig "höjdpunkt" under åren efter 1766; perioden har rentav kallats "det fria ordets slyngelålder".⁶⁶

Den blev emellertid kort. Med den gustavianska tidens inträde förändrades det politiska systemet, vilket i sin tur ledde till att förutsättningarna för tryckfrihetens upprätthållande blev andra. Perioden karaktäriserades framför allt av att statens befogenheter gentemot marknaden för tryckta skrifter ökade igen.

Genom 1774 års tryckfrihetsförordning inskränktes den formellt givna friheten tämligen radikalt. I sin berömda diktamen skriven dagen före förordningens utfärdande hävdade kungen, Gustav III, att tryckfriheten förvisso var av godo, men att den nuvarande lagstiftningen inte följdes och att förändringar därför måste till.⁶⁷ Yttrandet gav inte oväntat uttryck för ett konungavänligt politiskt ideal. Tryckfrihetens funktion var att ge var och en tillfälle att upplysa sig om nyttiga ting men också att upplysa kungen om folkets tänkesätt. Han skulle genom tryckfriheten få veta sanningen och lära känna folkets uppfattning, den allmänna opinionen, och i möjligaste mån regera därefter. Det är den upplysta absolutismens kommunikationsideal som Gustav III för fram. Systemet hade förespråkats av de franska fysiokraterna under en längre tid. Näringarna, framför allt jordbruket, skulle förkovras under en stark furstes överinseende, men för att styret inte skulle urarta till tyranni måste det hållas i schack med en offentlighet, en allmän opinion, som kunde göra folket uppmärksam på maktmissbruk.⁶⁸ Detta ideal, som alltså utgör ett slags "borgerlig" variant av kungligt envælde, förefaller gå igen hos Gustav III, om än i modifierad form; det var enligt hans synsätt inte så mycket fråga om att offentligheten skulle kontrollera kungen som att kungen skulle regera med hänsyn tagen till offentlighetens mening.

Själva tryckfrihetsförordningen var i många stycken en upprepning av 1766 års förordning, om än med ett antal ganska viktiga inskränkningar. Genom hårdare straffsatser, förändrade ansvarsförhållanden och vissa justeringar i gränserna för friheten (ny lagstiftning fick ej kritiseras, utrikespolitiken blev hemligstämplad, offentlighetsprincipen inskränktes) minskade möjligheterna att skriva fritt.⁶⁹ Att "TF 1774 ej blev än mer restriktiv berodde ej på bristande vilja hos dess skapare

⁶⁶ Fahlbeck 1915 s. 331, Eek 1942 s. 166f, Åhlén 1986 s. 104.

⁶⁷ Diktamen tryckt i Klemming & Nordin 1883 s. 316f.

⁶⁸ Boberg 1951 s. 12ff. Habermas 1984 s. 76. Jfr Jens Arup Seips discussion om det opinionstyrda emväldet. Seip 1957-58.

⁶⁹ Förordningen tryckt i Klemming & Nordin 1883, s. 317ff.

utan på harts oförmåga att med juridisk konsekvens genomföra de inskränkningar han ville åstadkomma", hävdar Stig Boberg.⁷⁰

Att förordningen innehåller diverse inskränkningar, trots lovorden om tryckfrihetens väl, förtar inte det faktum att det fortfarande, åtminstone formellt, drogs en gräns för statsmaktens respektive skribenternas aktionsradie. I verkligheten hårdnade trycket dock genom kompletterande restriktiv lagstiftning och praxis, något som inte minst berodde på att det under den gustavianska tiden fanns en tidvis radikal opposition som förde fram och spred sitt budskap i tryckt form.⁷¹

Under Gustav IV Adolfs tid vid makten blev konfiskationer av skrifter utan rättegång allt vanligare, och hovkanslern, som 1801 tog över kanslikollegiets uppgifter, fick mycket vidsträckta befogenheter att kontrollera trycket.⁷² Med kanslerns nya instruktion angående inseendet över bokhandel och boktryckerier gled man ännu längre in i en gråzon, där allt fler av de möjligheter att skriva och trycka som funnits tidigare beskars, samtidigt som berörda ämbetsmäns befogenheter ökade. Ovannämnda instruktion tillförsäkrade hovkanslern rika möjligheter till en ingående kontroll av allt som trycktes och såldes. Till sin hjälp fick han en ombudsman som ägde "obehindrad tillgång" till boktryckerier och bokhandlar. Ombudsmannen hade rätt att utkräva information inte bara om alla böcker som var i cirkulation utan även om dem som fortfarande var under tryck, och hovkanslern hade rätt att inställa tryckningen av och konfiskera "otillåtne eller misstänkte Skrifter".⁷³ Det fanns också en censor, men uppgifterna är oklara om vilka befogenheter denne hade. Det fanns ingen instruktion, "utan man öfverlemnade åt censors eget omdöme och bepröfvande hvilka arbeten kunde vara anstötliga eller oskadliga".⁷⁴ Innehållsmässigt var det framför allt utrikespolitiken som, i skuggan av Napoleonkrigen, kom att helgas i det tidiga 1800-talet. Bland annat förbjöds 1803-04 införandet av franska och danska skrifter.⁷⁵

De utbredda krav på rättssäkerhet och avskaffande av godtycke i statens verksamhet, vilka dominerat i riksdagen några decennier tidigare, föreföll nu som bortblåsta. Det är svårt att bestämma vilka uppfattningar restriktionerna under den gustavianska tiden var uttryck för, eftersom frihetsinskränkningarna alldeles uppenbart användes som ett politiskt slagträ. Men tydligt är att det var lätt att ge avkall på friheterna om det ansågs politiskt nödvändigt. I viss mån kan den större restriktiviteten förklaras av att maktfördelningen förändrats inom statsapparaten. Kungen och rådet, som nu hade en helt annan styrkeposition

⁷⁰ Boberg 1951 s. 75.

⁷¹ Angående lagstiftningen se Vegesack 1995 s. 89ff. Magnus Nyman noterar att utgivningen av tryckta skrifter visserligen stagnerade från början av den gustavianska tiden, men att den sedan aktiverades tämligen starkt. M. Nyman 1988 s. 35ff. Tydligt är också att det fanns en del regeringskritiska yttringar i denna press, *ibid.* s. 65ff.

⁷² E. Nyman 1963 s. 115ff, Vegesack 1995 s. 151ff.

⁷³ Instruktionen tryckt i Klemming & Nordin 1883 s. 332ff.

⁷⁴ Klemming & Nordin 1883 s. 335f, Vegesack 1995 s. 164.

⁷⁵ Klemming & Nordin 1883 s. 340, E. Nyman 1963 s. 117ff.

än under frihetstiden, tenderade att göra en mindre frikostig bedömning av behovet av tryckfrihet än andra delar av den politiska eliten. På så vis kom olika tolkningar av tryckfrihetens betydelse och utsträckning att ställas mot varandra.

Problemet för den gustavianska regimen var, som jag ser det, att medan en omfattande kontroll och styrning av tryckta skrifter setts som en naturlig uppgift för statsmakten under karolinska enväldet, var så inte längre fallet i slutet av 1700-talet. Redan från århundradets mitt hade ju tryckfriheten inordnats som ett positivt element i den politiska diskursen. När kung och regering så ville använda en inskränkt tryckfrihet som politiskt vapen, blev det nödvändigt att hänvisa till behovet av ordning i samhället och till att denna inte kunde upprätthållas utan ordentliga restriktioner, eftersom författarna inte hade de moraliska kvaliteter som sedan 1750-talet satts upp som förbehåll för tryckfriheten. Att helt avvisa den senare var dock inget alternativ; det var varken möjligt eller önskvärt att gå tillbaka till det karolinska enväldets tal om enfaldiga undersåtar som måste leda rätt i tänkesätten.

Det ideal om en mer bunden och "frihetsbejakande" stat, som framträtt i 1766 års tryckfrihetsförordning, förblev således under lång tid tämligen bräckligt och förpassades under den gustavianska tiden i hög grad till den politiska retorikens domäner. Betoningen lades i allt högre grad på statsmaktens ordnande och samhällsbevarande uppgifter snarare än på dess upplysningsbefordrande ambitioner. Uppfattningen om tryckfrihet som en godtagbar princip fanns visserligen kvar, men i realiteten blev bok- och tidningsväsendet hårdare nedtryckt än på länge. Staten skulle fortfarande befordra en allmän upplysning men inte till priset av en allmän upplösning.⁷⁶

5.3.5 Sammanfattning

Den under frihetstiden alltmer utbredda åsikten att något slags tryckfrihet borde komma till stånd och att statsmakten inte kunde tillåtas att obehindrat reglera människors tänkande och skrivande, visar att den tidigare skisserade uppfattningen om en konformitets- och enhetsskapande stat förlorat terräng. Statens ambitioner att reglera och kontrollera produktionen och spridningen av tryckta skrifter började alltså framstå som ett problem. Den lösning som utkristalliserade sig under frihetstiden bestod i en av staten noga kontrollerad men lagstadgad frihet med klart uppdragna gränser.

Lagstadgandet av tryckfriheten 1766 innebar att gränserna för och innehållet i statens verksamhet på området gjordes klarare. Detta var helt i enlighet med den uppfattning som nu börjat göra sig gällande, nämligen att stat och ämbetsmän inte längre godtyckligt borde kunna hindra olika skrifter. Staten borde överhuvudtaget

⁷⁶ Jfr Lagerroth 1917 s. 14ff som påtalar att tryckfrihetsmotståndarna hävdade att tryckfriheten inte stod i samklang med det nya statsskicket.

inte förbehållslöst fungera som en överordnad och allsmäktig dirigent av boktryckande och press på det sätt som tidigare varit fallet. I stället hade samverkan och konkurrens mellan medborgarna inom ramarna för en lagstadgad tryckfrihet kommit att uppfattas som ett bättre sätt att skapa en produktion av goda skrifter. Att de auktoritära dragen i statsuppfattningen tonats ned visar också diskussionerna om ökad offentlighet och större insyn för allmänheten i statshandlingar. Den styrande elitens absoluta och ovillkorliga överordning i samhället var inte längre acceptabel.

Den mer restriktiva syn på tryckfriheten som kom att föras fram av den starka kungamakten under den gustavianska tiden kan inte jämföras med den stormaktstida uppfattningen på området. Tanken om en lagstadgad tryckfrihet och att statens möjligheter att styra tryckningen av skrifter borde vara begränsade fanns fortfarande kvar. Inskränkningarna i tryckfriheten kan snarare förklaras av att regimen valde att prioritera behovet av ordning och stabilitet i samhället. Tryckfriheten ansågs inte alltid förenlig med en sådan stabilitet och måste därför begränsas.

Den utveckling som nu skedde mot ett politiskt system där en stark regering med en relativt auktoritär uppfattning om maktutövningen ställdes mot en frihetskrävande opposition innebar att två skilda tolkningar av tryckfriheten och statens kompetens ställdes mot varandra. Den situationen skulle inte bara bestå utan också spetsas till efter 1809.

5.4 1800-talet: Rättsstat med förhinder

5.4.1 Frihetens grundsatser åter bekräftade: tiden efter 1809

Fick 1809 års händelser några konsekvenser för synen på tryckfrihetspolitiken och statens förhållande till press och litteratur?

Ja, det fick de, framför allt i den bemärkelsen att tryckfriheten, efter några decennier i skymundan, återigen kom till heders inom det politiska etablissemanget. Redan före regeringsformens färdigställande i juni 1809 föreslog hovkanslern ett antal lättnader i trycklagstiftningen.⁷⁷ Han konstaterade i ett memorial till riksföreståndaren, hertig Karl, att tryckfrihetens "gränser varit i en oupphörlig flyttning framåt eller tillbaka". Den hade "nästan vid hvarje förändring af styrelse eller styrelseform" givits "en viss utsträckning", men de missbruk som följt hade föranlett inskränkningar som gått så långt att "af hela vår tryckfrihet återstått blott några obetydande oförnekliga rättigheter". Det senare är centralt: tryckfriheten konstaterades vara "icke allenast en outhärlig förmån, utan äfven en oafhärdig rättighet". Folket hade alltså en av kung och regering oantastlig och obestridlig

⁷⁷ Förslaget tryckt i Klemming & Nordin 1883 s. 351ff.

rätt att skriva. En vilja att klart staka ut gränser för tryckfriheten och för myndigheternas befogenheter att agera hade saknats under den föregående perioden, men föreföll nu komma till heders igen?⁷⁸

Med händelserna 1809 kom också en mer formell reaktion mot den starka statliga repressionen från de föregående gustavianska "järnåren". Regeringsformen fastslog i en klassisk passus var mans rätt att "utan några af den offentliga magten i förväg lagda hinder, utgifva skrifter; att sedermera endast inför laglig domstol kunna tilltalas för deras innehåll, och att icke i annat fall kunna derföre straffas, än om detta innehåll strider emot tydlig lag, gifven att bevara allmänt lugn, utan att återhålla allmän upplysning."⁷⁹ Även här uppträder den sedan länge diskuterade motsättningen mellan att bevara samhällsordningen och att befordra en nyttig upplysning. Regeringsformens rader anknöt liksom hovkanslerns memorial till den tradition som formats under 1700-talet. Båda texterna röjer en klar ambition att, med den gustavianska tidens förhållanden i åtanke, skapa ett säkrare skydd för författare och att inskränka eller stävja statsmaktens möjligheter att godtyckligt styra eller hindra tryckningen av skrifter.

5.4.2 Staten i den nya tryckfrihetsförordningen

Diskussionerna om skapandet av en ny tryckfrihetsförordning visar också att en mindre restriktiv syn på tryckfriheten och statens kontroll av tryckta skrifter börjat göra sig gällande igen. Ett första förslag, som skrivits ihop av en för ändamålet särskilt sammansatt kommitté, vidarebefordrades till riksdagen med "något tvifvelsmål" av konstitutionsutskottet (KU) hösten 1809.⁸⁰ Förslaget innehöll enligt KU visserligen "den liberalité, som förvarar hvarje Medborgares förnuftiga yttranderätt" i förening med den "laglighet, som förekommer yttranderättens missbruk", men utskottet uppfattade det ändå så, att förslagets skrivningar var för restriktiva och tog därför inte upp det som sitt eget.⁸¹

I kommitténs förslag hävdades att "Statens antagna Lärosatser" och i synnerhet "den rena Evangeliska Lärans hufvudgrunder" måtte bevaras genom teologisk censur.⁸² Trots att det klart påtalades att ett antal områden och företeelser vore fria till behandling i skrift, fanns ett relativt starkt uniformitetskrav i förslaget och en vilja att förläna statsmakten gott om befogenheter att bevara denna uniformitet. Det kvarstadsinstitut (d.v.s. försäljningsförbud) som förslaget stadgade om gav, som Elmar Nyman uttrycker det, hovkanslern "vidsträckta befogenheter" att

⁷⁸ Hovkanslern föreslog att det rättsliga ansvaret för skriften skulle läggas enbart på författaren. Han ville dessutom återställa anonymitetsskyddet samt häva införselbudet för dansk och fransk litteratur. Klemming & Nordin 1883 s. 353f.

⁷⁹ Hildebrand 1891 s. 181.

⁸⁰ KU:s memorialer 1809-10 s. 208. Klemming & Nordin 1883 s. 355, E. Nyman 1963 s. 195.

⁸¹ KU:s memorialer 1809-10 s. 208.

⁸² KU:s memorialer 1809-10 s. 211f. Se även Rydin 1859 s. 191.

ingripa mot av statsmakten ej saktionerad litteratur.⁸³ Förslaget gav alltså uttryck för en förhållandevis auktoritär syn på statsmakten och dess befogenheter. Samtidigt måste kommitténs förslag i någon mening sägas ha varit mindre restriktivt i förhållande till den gustavianska tiden. Det innehöll ju trots allt en klarare bestämning av författares och boktryckares rättigheter på området, liksom av statsmaktens möjligheter att komma åt litteratur och press.⁸⁴

Förslaget förelades ständerna, som ställde sig mycket kritiska och ansåg dess stadganden vara alltför restriktiva. Många ledamöter motsatte sig bland annat censuren, som ansågs vara stridande emot grundlagen. Censuren var som tidigare en viktig symbolfråga, eftersom den handlade om statens rätt att på administrativ väg hindra icke önskvärda skrifter. Här var det emellertid främst den teologiska censurens utsträckning som diskuterades; någon världslig sådan var det aldrig tal om. Det fanns de, i synnerhet bland prästeståndet, som accepterade eller rentav krävde att kyrka och världsliga myndigheter skulle ha rätt till censur av teologiska skrifter. Där hävdades att allvarliga konsekvenser väntade om inte respekten för religionen upprätthölls.⁸⁵ Kommitténs förslag mötte således motstånd från två håll: från dem som ville ha mer censur - i första hand delar av prästeståndet - och från dem som inte ville ha någon alls.

I övrigt kritiserades olägenheterna med statsstyrda privilegier för pressen. Tidningar var sedan 1798 belagda med privilegietvång, och staten hade via den s.k. indragningsmakten rätt att på administrativ väg upphäva dessa privilegier. Kravet var nu att tidningarna måtte få konkurrera med varandra fritt utan att statsmakten försökte stävja eller styra deras verksamhet. Riksdagen gav alltså uttryck för en klar ovilja mot att ge regeringsmakten för stora administrativa befogenheter på området.⁸⁶

Kommitténs förslag återremitterades, och KU fick nu utarbeta ett nytt förslag som förelades ständerna i november 1809.⁸⁷ I memorialet hävdade KU att censur och restriktioner bara tillfälligt kunde kväva skrivandets kraft och tankens frihet. Statsmaktens agerande på området beskrevs som en ofta onödig styrning av den publicistiska verksamheten, som syntes må bäst om den bleve "lemnad till en fri och obehindrad verkning". Illviljans språk skulle enligt memorialets skrivningar bli svagare än sanningens, om publicister och författare tillätes verka fritt. Tanken var att en samhällskrafternas och medborgarnas någorlunda fria verkan ledde till bättre resultat än tvång och kontroll, åtminstone vad bok- och pressmarknaden beträffade.

Bland ständerna var tillfredsställelsen större med det här förslaget, och efter

⁸³ E. Nyman 1963 s. 190.

⁸⁴ E. Nyman 1963 s. 192.

⁸⁵ Rydin 1859 s. 193, E. Nyman 1963 s. 220f, Lenhammar 1974 s. 22ff, Åhlén 1986 s. 211.

⁸⁶ E. Nyman 1963 s. 197ff, 201. Jfr Boberg 1989 s. 10.

⁸⁷ KU:s memorialer 1809-10 s. 361ff.

ännu en remissrunda med midre justeringar gick förslaget till ny tryckfrihetsförordning igenom.⁸⁸

1810 års tryckfrihetsförordning, som bekräftar att det fanns en klar opinion för en lagstadgad rätt att skriva och trycka skrifter, upphävde alla tidigare förordningar på området och stadgade i enlighet med förslagen om en tämligen vidsträckt tryckfrihet.⁸⁹ All förhandscensur och "hinderligt inseende" över tryckning, även den teologiska, avskaffades. Samma princip som kommit fram i diskussionen kring 1766 hävdades också här: det var inte stat och ämbetsmän utan författarna själva som skulle bedöma vad som var rätt och fel. Sedan var det statsmaktens och rättsväsendets uppgift att gå in med repressalier i de fall statsbärande läror och samhällsordningen hotades. Missbruk av tryckfriheten skulle i princip bara beivras genom åtal vid allmän domstol.⁹⁰ Offentlighetsprincipen hävdades återigen med full kraft.

Dessa förändringar måste tolkas som att statsmaktens kompetens och verksamhetsområde inskränktes återigen. 1810 års förordning kan sägas vara uttryck för en postgustaviansk ambition att kränga på maktutövningen ett slags rättsstatlig tvångströja. Statsmakten, i form av kung och ämbetsmän, skulle vara lagbunden och förutsägbar och dess möjligheter att reglera samhällsdebatt och ideologispridning reduceras tämligen radikalt, det budskapet framgår tämligen klart av debatten. Framför allt fanns, liksom fallet varit ett halvsekel tidigare, en ambition att eliminera godtycket i kontrollen och repressionen av det tryckta ordet. Detta skedde i och med att det skapades klara gränser för vad som fick behandlas i skrift och klara regler för var och hur statsmakten fick ingripa mot skrifter. Medborgarna skulle åter ges plats att kommunicera med varandra. Det gamla paternalistiska, allt övervakande och till det allmänna bästa reglerande statsidealet fick än en gång ge vika för en uppfattning där statens position var mer tillbakadragen.

5.4.3 Mot den styrande maktens godtycke: staten i 1820-talets diskussioner om indragningsmakten

Åren efter den nya tryckfrihetsförordningens införande tycktes emellertid den växande offentligheten löpa amok med omoraliska och oacceptabla skrivningar. Det var en händelseutveckling som öppnade vägen för en revidering av 1810 års förordning, vilket också skedde i juli 1812. De förändringar som då gjordes stärkte återigen statsmaktens befogenheter att ingripa mot förgripliga skrifter, framför allt genom återinförandet av indragningsmakten.⁹¹

⁸⁸ E. Nyman 1963 s. 223ff, Lenhammar 1974 s. 27ff.

⁸⁹ Förordningen i årstrycket den 9 mars 1810. Den kommenteras i Clason 1923 s. 149, E. Nyman 1963 s. 233ff, Åhlén 1986 s. 211, Boberg 1989 s. 11 ff

⁹⁰ E. Nyman 1963 s. 234.

⁹¹ De olika skälen finns angivna i Rydin 1859 s. 194ff. Se även Boberg 1989 s. 50.

Diskussionen om indragningsmaktens vara eller inte vara kom att bli tämligen hätsk. 1820-talets debatter om denna kontroversiella statliga befogenhet är intressanta, inte bara därför att de inte studerats särskilt ingående förut, utan också därför att de visar att det ändå inte fanns en helt obruten kontinuitet i synen på tryckfriheten och statens roll sedan 1700-talet.

Det framgår tydligt att det nu fanns ett mer kritiskt, emancipatoriskt drag i uttryckssätten kring tryckfriheten än under frihetstiden, då den ju ofta setts som ett sätt att informera och upplysa medborgarna. Tryckfriheten hade nu mer uttalat blivit ett medel att kritisera och kontrollera den offentliga makten: den var "den Constitutionela rättigheten, som finnes hvarje Medborgare förvarad i Lagen, att genom tryck kungöra sina tankar öfver Regeringens åtgärder, att offentligen klaga sin och sina likars nöd, att klaga öfver förtryck och orättvisa".⁹² Följaktligen tycktes nu i pressen finnas "en nästan beständig syftning att klandra, serdeles och framför allt Regeringens flesta, om icke alla åtgärder".⁹³ Tanken att statens göranden måste kunna kontrolleras, bland annat genom pressen, var mer självklar och skarpare formulerad nu än när tryckfrihetstänkandet slog igenom under frihetstiden. Tryckfriheten skulle, som komministern Dahlgren uttryckte det vid 1823 års riksdag, vara "en controllerande makt i ett Constitutionellt Samhälle".⁹⁴

Den stora symbolfrågan under 1820-talet var alltså indragningsmakten. Vid 1823 års riksdag lade KU fram förslag om indragningsmaktens avskaffande, eftersom den ansågs ställa utgivare av dagblad och periodiska skrifter "utom Lagen och under godtycket". Denna statens befogenhet berövade enligt utskottet människor deras egendom och "medborgerliga heder" utan att de hade möjlighet att försvara sig.⁹⁵

Dessa åsikter framkom också i yttranden i stånden, särskilt inom adeln, där kraven på ett säkerställande av medborgarnas rättigheter gentemot regeringen var många.⁹⁶ Kritiken mot den "medgifne godtycklige magten att indraga Tidningar [...] utan ransakning och dom" var omfattande.⁹⁷ Den omöjliggjorde att "den enskildte genom sitt fria, af Regeringen oberoende, yttrande" finge "verka på nationens tänkesätt".⁹⁸ Amanuensen och skriftställaren Lorenzo Hammarsköld hävdade att det i ett konstitutionellt land borde vara förhatligt för en ledamot av statsrådet (d.v.s. hovkanslern, som skötte indragningarna) "att se sig anmodad att handla efter nyck, och behandla Medborgare godtyckligt, eller på ett sätt, som är

⁹² C. Horn i bihang till ständernas protokoll 1823 saml. III s. 126.

⁹³ A. G. Elfström i Pr. Prot. 1828-30 bd II s. 760

⁹⁴ Pr. prot. 1823 bd X s. 630

⁹⁵ Bihang 1823 samt. 111 s. 76f.

⁹⁶ Ad. prot. 1823 bd IV: J. Cederström s. 274, P. Cronhjelm s. 275f, G. Lagerbjelke s. 384 f. Ad. prot. bil. 1823 bd IV: J. Zengerlein s. 145, GG. Uggla s. 145f, CH. Posse s. 221, M. Björnstjerna s. 226, E.M. af Rosenschjöld s. 229.

⁹⁷ P.G. Cederschjöld i Ad. prot. 1823 bd IV s. 376

⁹⁸ CH. Posse i Ad. prot. bil. 1823 bd IV s. 223f.

utom lag". Han ansåg att "hvarje Stats medlem må fritt använda sine krafter till eget och andras gagn, utan att deruti kunna inskränkas eller hindras annorlunda, än enligt ransakning och dom efter bestämd Lag". Indragningsmakten var ett brott mot denna princip. Det fanns dessutom eh praktisk ekonomisk aspekt på det hela; det var "så mycket mer betänkligt som just derigenom Staten sjelf annars uppträdande för att hålla en hvar till fullgörande af sina pligter, tvingar en medborgare att bryta sina till andra Medborgare gifna förbindelser" - tidningarna hade ju ekonomiska åtaganden gentemot sina prenumeranter som förlorade pengar genom denna statens mellankomst.⁹⁹ Överhuvudtaget var den nuvarande lagstiftningen i allt väsentligt utformad till fördel "för den arbitraira magten, och intet för friheten". Lagstiftningen borde i stället garantera medborgarnas säkerhet; den senare borde inte vara beroende av personliga egenskaper hos ämbetsmännen.¹⁰⁰ Det behövdes inte längre någon "väcktare öfver yttranderätten".¹⁰¹

Vid den påföljande riksdagen 1828-30 var det ungefär samma visa. Indragningsmakten sades försätta "Regeringen i en strid med individen".¹⁰² Där kritiserades också förslagen om borgens läggande för att starta tidning, eftersom det skulle inskränka enskildas rätt "att under samhällsmagtens skydd, såsom sjelfmyndig medborgare råda sig sjelf".¹⁰³

Den självständige medborgaren som kunde hantera skrivande och tryckande utan statsmaktens ingripande, och som krävde rätten att kunna göra så, var alltså idealet för dagen. Överhuvudtaget fanns bland indragningsmaktens kritiker en allmän misstänksamhet mot regeringens göranden. De styrande ansågs ofta försöka överskrida gränserna för sina befogenheter och måste därför hållas tillbaka i sin verksamhet. Dylika tankar hade varit otänkbara före 1700-talets mitt, men nu hade de blivit vanligt förekommande.

Det var dock för den skull inte självklart för alla att indragningsmakten skulle bort, och särskilt prästeståndet var tveksamt till en sådan åtgärd. Kontraktsposten Thorbjörn Morén var klar på den punkten: "Efter min åsikt är Staten ovillkorligt förbunden draga försorg derom, att tryckfriheten icke skrider öfver sina gränser, och en police öfver periodiska skrifter anser jag höra till Statens väsendtliga institutioner"; det var "för samhällets inre ordning och frid" nödvändigt att dra in vissa tidningar, särskilt i oroliga tider.¹⁰⁴ I KU reserverade sig blivande Strängnäs-biskopen Pehr Thyselius mot det 1823 framlagda förslaget till indragningsmaktens upphävande och krävde "sjelfsvåldets lagliga inskränkning".

⁹⁹ Ad. prot. 1823 bd IV s. 381f.

¹⁰⁰ GE Åkerhjelm i Ad. prot. 1823 bd IV s. 371f

¹⁰¹ J. Zengerlein i Ad. prot. bil. 1823 bd IV s. 145.

¹⁰² LM. Svedelius i Pr. prot. 1828-30 bd II s. 736. Se även J.O. Wallin i Pr. prot. 1828-30 bd II s. 726ff.

¹⁰³ G.G. Uggla i Ad. prot. 1828-30 bd LVIII s. 291f.

¹⁰⁴ Pr. prot. 1828-30 bd II s. 757

Visserligen kunde lagbanden lossas något; Thyselius menade att "hvad godtyckligt ar måtte undanrödjas , men det vore precis som Niclas von Oelreich hävdad om censurens existens 1766, riskabelt att gå från eh ytterlighet till en annan.¹⁰⁵

Samtliga debattörer var ändå positivt inställda till tryckfriheten som företeelse. Det fanns också bland dem en konsensus om att godtycket måste bort och att klara regler borde gälla på området. Men liksom tidigare existerade olika bedömningar av hur stora restriktioner som behövdes på tryckfriheten. Den tömningen avgjordes i hög grad av synen på samhällsmedborgarna och ällets inneboende stabilitet.

De mer restriktivt inställda betonade vikten av att samhällsordningen och allslugnet bevarades, och de var tveksamma särskilt till pressens förmåga att hantera friheten på ett ansvarsfullt sätt. Att släppa på restriktionerna och dra in statens kontrollbefogenheter riskerade att leda till oroligheter i samhället. Det var därför viktigt att inte vem som helst kunde tillåtas att ge ut tidningarna. Det framkom tydligt, här översten och godsägaren Gustaf Åkerhjelm förfasade sig över systemet med "ansvaringar"¹⁰⁶ som lett till att "personer af de mest obildade folkklasserna uppträda som ansvarige Redacteurs af skrifter, hvilka offentligen afhandlat, granskat och bedömt Regeringars företag, Staters tillstånd".¹⁰⁷ Det var således inte acceptabelt att den gemena pöbeln fick ta sig an utgivningen av skrifter med så allvarligt innehåll. Hans ståndsbroder David von Schulzenheim menade att frågan var "om Staten af periodiska författare behöfver fordra några andra egenskaper, än blott *negativa*" - d.v.s. att de inte skulle vara dömda för brott eller på annat sätt moraliskt tvivelaktiga. Von Schulzenheim trodde att det var så: det var också nödvändigt att fordra vissa positiva egenskaper hos tidningsutgivare, såsom bildning och ansvarsfullhet.¹⁰⁸

Det förtjänar alltså att upprepas att synen på staten i stor utsträckning bestämdes av det sätt på vilket medborgarnas förmåga att agera återhållsamt och ansvarsfullt bedömdes. Kunde de inte det, måste staten ges befogenheter att upprätthålla ordningen. Om det motsatta gällde - ja, då måste staten snarare fräntas delar av sina befogenheter och medborgarnas verksamhet avregleras.

¹⁰⁵ Bihang 1823 saml. III s. 78f. Se även Lenhammar 1974 s. 150. Jfr även F. Toll i Ad. prot. bil. 1823 bd IV s. 215f samt G. Montgomerie i Ad. prot. bil. 1823 bd IV s. 217.

¹⁰⁶ En ansvaring var en person som lånade ut sitt namn till tidningar och som fungerade som ett slags fiktiv ansvarig utgivare. Ansvaringen fick ta eventuella straff om tidningen drogs in. På så vis kunde den riktige utgivaren slippa repressalier och fortsätta ge ut tidningen. Ahlén 1986 s. 229ff.

¹⁰⁷ Ad. prot. 1828-30 bd LVIII s. 272f.

¹⁰⁸ Ad. prot. 1828-30 bd LVIII s. 314.

5.4.4 Auktoritär lagtillämpning och frihetskamp: tiden 1812-1845

Diskussionen under 1820-talet var i hög grad betingad av de praktiska erfarenheterna av indragningsmakten och den rådande tryckfrihetslagstiftningen. Åren mellan 1812 och 1838, då indragningsmakten i praktiken slutade användas, är känd som en period då kung och regering flitigt utnyttjade olika administrativa och rättsliga vapen för att komma åt vad som ansågs vara misshagliga skrifter.¹⁰⁹ Detta var ett politiskt beteende som tydligt visar att det konservativa styret tvivlade på författares och boktryckares förmåga att hålla sig till en godtagbar skrivart. Så fort myndigheterna släppte greppet, tycktes författare och publicister kliva över gränsen för vad som var acceptabelt beteende, och eftersom kung och regering ändå såg som sin grundläggande uppgift att upprätthålla samhällsordningen, såg de sig nödgade att gå in med olika typer av åtgärder för att stävja självsvåldet - om inte annat så för att stödja sin egen position. Perioden fram till 1838 innehåller bland annat ett flertal uppmärksammade rättegångar mot olika kulturpersonligheter och deras alster. I blåsväder på grund av sina skrifter var t.ex. Erik Gustaf Geijer, Carl Henric Anckarsvärd och Magnus Jacob Crusenstolpe.¹¹⁰

Under den här perioden avgjordes kampen om vilka statens åtaganden borde vara främst i administrativ och rättslig praxis - i konflikten mellan en växande och alltmer självständig press å ena sidan och en relativt hårdhänt byråkrati å den andra - snarare än i riksdagsdebatten.

Klart står här att kungen och regeringen syntes förespråka tämligen snäva ramar för det tryckta ordets frihet, samtidigt som man omhuldade en förhållandevis auktoritär syn på statsmaktens roll. Den praktiska uppgiften var att försöka bibehålla samhällslugnet så gott det gick, givet den, som det uppfattades, alldeles för liberala och svårtillämpade trycklagstiftningen. Den allmänna konservativa kritiken var att pressen ofta var oanständig och överdriven i sina uttryck, vilket ansågs kunna leda till oroligheter och instabilitet i samhället.

¹⁰⁹ Lagskärpningarna var många. Redan i oktober 1810 skärptes straffen för förgripliga yttringar om utrikespolitiska förhållanden. I maj 1811 förbjöds tidningarna att ta in utländska politiska artiklar om Sverige. I december 1812 ställdes pressen, som en följd av Carl Johans nya utrikespolitiska orientering, inför kravet att ta in nyheter som reflekterade inte bara den franska utan även den ryska sidan i Napoleonkrigen. I december 1815 påbjöds att tidningsutgivarna skulle hållas ansvariga för de lösa flygblad, som en del av dem tagit för vana att bifoga sina tidningar. 1816 påmindes att det vore förbjudet att skriva något om den gamle kungen. Klemming & Nordin 1883 s. 383ff, Boberg 1989 s. 18, 64, 66. En åtgärd som i stället kom att få en liberaliserande verkan var 1815 års beslut om införande av jury vid rättegångar i tryckfrihetsmål. Juryn infördes bland annat med motiveringen att det skulle bli lättare att komma åt allegoriska framställningar som annars inte kunde åtalas. Enligt Stig Boberg innebar emellertid införandet av jury att antalet frikännande domar ökade i förhållande till tidigare. Boberg 1989 s. 60ff, 107. Se även Lenhammar 1974 s. 50ff.

¹¹⁰ Lenhammar 1974 s. 127ff, Åhlén 1986 s. 217ff. Johannesson 1987 s. 35ff, Boberg 1989 s. 83.

Uppfattningarna bland de styrande angående ett lämpligt förhållningssätt till pressen varierade dock. Stig Boberg noterar att flera hovkanslerer ansåg indragningsmakten vara ett dåligt vapen som det gick lika väl att klara sig utan.¹¹¹ Att statsmakten skulle ha rejäla befogenheter att ingripa mot pressen ifrågasattes dock knappast. Det tycks som om få personer på regeringsnivå ansåg att användandet av indragningsmakten och andra administrativa institut i lagen var något godtyckligt och principiellt förkastligt.

Detta berodde i hög grad på regeringens uppfattning om pressen som sådan. Justitiestatsministern Mathias Rosenblad hävdade i början av 1830-talet att tidningsskriveriet var "en ifrån avgrunden i senare tider uppstigen oren anda att störa samhällets och enskildas lugn".¹¹² Pressens excesser sågs av den mest beryktade hovkanslern, Hartmansdorff, liksom av många andra konservativa, som orsak till de oroligheter som förelåg i samhället och till styrelsens och ämbetsmannens brutna auktoritet. Pressen blev i mångt och mycket roten till allt det onda, till all den upplösning som syntes i samtiden.¹¹³ Mycket i den konservativa argumentationen överhuvudtaget visar att det ingalunda var självklart för alla att statsmakten skulle tillåta pressen och det tryckta ordet att verka helt fritt. Få tycks ha ifrågasatt tryckfrihetens nytta i grunden, men många av de konservativa var känsliga för vad som skrevs i pressen och såg helst att statsmakten och byråkratin slog ned på minsta obetänksamhet. Någon större tilltro till press- och bokmarknadens förmåga att själva rensa ut dessa obetänksamheter fanns knappast. I stället skulle statsmakten beivra dem i de fall det blev nödvändigt.

Det mest utrerade exemplet på konservativ syn utgjordes, enligt Stig Boberg, av Karl Johan själv, som var mer positiv till indragningsmakten än sina hovkanslerer, och som tycks ha önskat en mer rigorös kontroll av pressen. Kungen menade att journalister överhuvudtaget icke borde blanda sig i politiken, vilket i sig var en ståndpunkt som väl närmast hörde hemma någonstans före 1700-talets mitt. Men så hävdade kungen själv att han icke var intresserad av att följa den rådande "tidsandan" som alla tycktes tala om. I sina mest upprörda ögonblick syntes han helt radikalt vilja avskaffa alla tidningar och hävdade att den europeiska pressen var "en cancer som gnagde på alla samhällets förhållanden och som absolut måste utrotas".¹¹⁴

Regering och ämbetsmän tycktes alltså knyta an till en konservativ, mer auktoritär syn på statsmakten och dess roll när det gällde tryckfriheten. Att det skulle bli konfrontationer mellan detta synsätt, där pressen och dess förehavanden ofta

¹¹¹ Boberg 1989 s. 175. Se även Wichman 1927 s. 151f.

¹¹² Cit. ur Boberg 1989 s. 164f.

¹¹³ Wichman 1927 s. 130. Jfr Johannesson 1987 s. 23f.

¹¹⁴ Boberg 1989 s. 165f.

betraktades som ett oskick, och ett där tryckfriheten sågs som en dyrbar rättighet, är inte så konstigt.

Framför allt var det den liberala pressen som stod för en annan syn på statsmaktens och berörda ämbetsmäns roll i det här avseendet. I Aftonbladet inskräpdes att en lagstadgad och av staten garanterad tryckfrihet vore en förutsättning för det konstitutionella statskicket. Likaså hävdades det att den allmänna opinionen och pressens yttranden knappast skulle kunna skaka samhällskicket i grunden. Det var olyckligt att den konservativa regimen försökte styra medborgarna och hålla dem i okunnighet genom att inskränka tryckfriheten.¹¹⁵

Lars Johan Hierta krävde att straffen för tryckfrihetsförseelser skulle bestämmas mer noggrant för att godtycke skulle kunna undvikas vid rättegångar. Lagen skulle vara klar och fick inte tänjas hur som helst.¹¹⁶ Vidare hade han, inte oväntat, allvarliga principiella invändningar emot indragningsmakten, som tillät statsmakten att frånta medborgare deras egendom och näring godtyckligt och utan laga dom.¹¹⁷

Östgöta Correspondentens redaktör Henrik Bernhard Palmx argumenterade för att "korrektivet mot pressens utsvävningar" låg "inom pressen själv".¹¹⁸ Just detta sista uttalande kan sägas spegla grundtanken i den dåtida liberala uppfattningen om samhället och den styrande maktens roll däri. Genom att samhället via medborgarnas samverkan uppfattades äga förmåga att fungera spontant, på egen hand utan att för den skull komma i oordning och obalans, reducerades statsmaktens roll betydligt. Det behövdes inga statliga ingrepp för att rensa pressen, det klarade pressen bäst på egen hand. Eventuella statliga ingripanden skulle i den mån de skedde vara noggrant reglerade i lagen - staten skulle vara en rättsstat.

Konflikten mellan pressen och statsmakten kulminerade i den s.k. rabulistperioden mellan 1835-38. De åren förekom ett relativt stort antal indragningar, samt ett par spektakulära rättegångar mot Magnus Jacob Crusenstolpe och Napoleon Berger, liksom de crusenstolpska kravallerna sommaren 1838.¹¹⁹ Emellertid började nu tryckfrihetsprocesserna få något av ett löjets skimmer över sig, inte bara på grund av de krystade åtalspunkterna utan också för att de i någon mening ansågs som otidsenliga, som en relik från äldre tider. Även konservativa personer ställde sig tveksamma till att regeringen på detta tillspetsade och överdrivna vis jagade föregivna samhällsomstörtare.¹²⁰

¹¹⁵ Göransson 1937, s. 189f.

¹¹⁶ Göransson 1937, s. 192ff.

¹¹⁷ Göransson 1937, s. 209

¹¹⁸ Cit. ur Wichman 1927, s. 159.

¹¹⁹ Wichman 1927. s- 42ff, 131ff.

¹²⁰ Se t.ex. Wichman 1927 s. 152, Göransson 1937 s. 204f.

Kritiken mot regeringens åtgärder liksom upphävandet av indragningsmakten vid riksdagen 1844-45 visar att det vid det här laget fanns en utbredd konsensus om att regeringens och myndigheternas möjligheter att styra pressen måste vara begränsade, även om det fortfarande tvistades om exakt hur begränsade de skulle vara.¹²¹ Det är ändå tydligt att den uppfattningen nu dominerade, att godtyckliga, omotiverade åtgärder från statsmaktens sida gentemot tryckta skrifter inte längre var eller fick vara möjliga.

5.4.5 Sammanfattning

Det bör inskräpas att de debatter och den lagstiftningsverksamhet som förekom kring tryckfriheten efter 1809 inte var uttryck för något avgörande brott i synen på statsmaktens roll och befogenheter. Snarare var det så, att de uppfattningar som förts fram redan under 1750- och 60-talen gjorde sig starkare gällande igen genom maktskiftet - om än på ett något annorlunda sätt.¹²²

Det fanns naturligtvis de som fortfarande var restriktiva - särskilt inom regeringen - och som krävde en tämligen hård kontroll av tryckta alster. Men det fanns icke desto mindre stora grupper som krävde en mindre restriktiv trycklagstiftning och mindre statsintervention på området. Att tryckfriheten betonades så starkt efter 1809 hänger enligt min mening samman med att en ny uppfattning om stat och samhälle då började växa fram. I denna mer atomistiska grundsyn underströks delarnas, d.v.s. den enskilde individens, medborgarens, rätt att trycka och skriva fritt betydligt starkare. Denna individens rätt prioriterades i högre grad före helhetens väl och före statens rätt att styra tryckningen av skrifter. Statsmakten borde i första hand försvara vissa grundläggande läror mot alltför hårda attacker samt upprätthålla en viss grad av stil och hyfs i det offentliga samtalet, men den skulle annars låta medborgarna kommunicera fritt. De läror och ämnen som inte ansågs böra behandlas helt fritt var tämligen få och klart definierade, liksom de befogenheter som statsmakten hade att beivra och hindra lagöverträdelser.

5.5 Synen på staten och det tryckta ordet

Syftet i det här kapitlet har varit att analysera synen på statens förhållande till den växande floran av tryckta skrifter i det svenska samhället mellan stormaktstiden och 1800-talet. Strävan har också varit att genom denna analys skapa en bild av

¹²¹ S. Eriksson 1939 och Gudmar Hasselberg 1970 framgår med all önskvärd klarhet att debatten om tryckfrihetens gränser och pressens villkor fortsatte även senare under 1800-talet.

¹²² Clason 1923 s. 149, E. Nyman 1963 s. 192 och Åhlén 1986 s. 211 hävdar t.ex. alla att förslagen till 1810 års förordning liksom förordningen själv var inspirerade av TF 1766. Att prästeståndet föreslog att TF 1774 skulle återinföras pekar ju också på att det fanns ett klart ideologiskt samband med föregående perioder.

vilka allmänna uppfattningar om stat och samhälle som legat till grund för den praktiska politiska debatten under samma period.

Det bör framhållas att materialet i denna delundersökning egentligen aldrig tidigare tolkats utifrån denna synvinkel. En relativt stor del av det som här redovisas angående synen på statens roll är därför nya rön, även om dessa rön kan och bör relateras till de mer allmänna uppfattningar om stat och samhälle som togs fram i föregående kapitel. Resultaten kan sammanfattas som följer:

Före 1700-talets mitt uppfattades staten ha en mycket central roll i utformningen av befolkningens normer och värderingar. Överheten skulle arbeta aktivt för att skapa enhet och uniformitet i tänkesätt och läror, i synnerhet religionen. Detta innebar också att myndigheterna borde hålla noggrann uppsikt och kontroll över hur skrifter trycktes och spreds, genom lagstiftning, censur och andra administrativa åtgärder.

Denna statens roll betingades till stor del av tidens samhällssyn, varav två aspekter särskilt bör framhållas. Den första är människosynen: människorna framstår i den stormaktstida trycklagstiftningen som tämligen enkla, oskuldsfulla och lättleda varelser som måste ledas rätt i tänkesätt och läror för att inte förargas och förledas av illvilliga skrifter. Att överheten utifrån den synen fick till uppgift att hålla ordning på undersåtarnas tänkande och skrivande var naturligt. Den andra aspekten är samhällssynens korporativa, ståndsbaseade och organiska karaktär. Med denna syn på samhället som en harmonisk helhet betonades behovet av uniformitet, konformitet och enhetlighet i tänkesätten starkt. Särskilt enhet i religionen uppfattades som en bärande pelare i samhällsbygget - utan denna riskerade bygget att rasa. Det uppfattades ytterst vara statens roll att upprätthålla enheten, och en viktig del i dess arbetet var kontrollen av tryckta skrifter och deras spridning. Dessa krav på enhet förstärktes naturligtvis under perioder av envælde, där kungen mer uttalat kunde göra anspråk på ett starkare åsiktsmonopol.

Innefattade i samhällssynen var också idealen om hur kommunikationen i samhället borde gå till. Eftersom betoningen av enhet var stark och människorna inte alltid uppfattades klara av att hantera tryckningen av böcker på ett riktigt sätt, fanns det en stark skepsis mot att tillåta en horisontell kommunikation i samhället, även om en sådan i viss utsträckning kunde anses nödvändig. Det fanns i stället mycket tydliga vertikala drag i synen på den samhälleliga kommunikationen: den skulle i de flesta fall gå via staten, som fungerade som ett slags kontrollerande instans. Det gällde inte minst vid tryckningen och utgivningen av skrifter.

Att uniformiteten ansågs som så viktig och att den styrande makten uppfattades ha en så central roll i dess upprätthållande gjorde också att det sattes få gränser för statens verksamhet på området. Staten borde och kunde också göra, om inte vad som helst, så i alla fall väldigt mycket - i form av lagstiftning och administrativa åtgärder - för att hålla ordning på tryckningen och spridningen av skrifter.

Detta innebar också att statsuppfattningen var tämligen auktoritär; maktutövningen uppfattades, åtminstone i frågor som berörde tryckningen av skrifter, som förhållandevis oinskränkt, och undersåtarna som starkt underordnade.

Under stormaktstiden dominerade således uppfattningen att vissa positivt bestämda värderingar och normer borde ligga till grund för samhällets bestånd. Detta kan också sägas vara en allmän grundprincip i de flesta feodala samhällen. Runtom i det tidigmoderna Europa var kraven på uniformitet i politiska och religiösa tänkesätt starka, och kraven på att staten eller fursten skulle upprätthålla denna uniformitet var regel snarare än undantag.

När kraven på tryckfrihet gjorde sig gällande under 1700-talet kom de därför av många att uppfattas som en anomali eller feltanke. Tryckfriheten grundades ju på en negativ frihetsdefinition: tanken var att det som inte var uttryckligen förbjudet att behandla i skrift var tillåtet. Detta var i mångt och mycket motsatsen till vad som gällt fram till 1700-talet, då staten positivt definierat vissa läror som befolkningen skulle hålla sig till, samtidigt som den förbehållit sig rätten att mer eller mindre godtyckligt ingripa mot skrifter som behandlade andra eller närliggande ämnen.

Att tanken på tryckfrihet kom att föras fram och accepteras i relativt breda kretsar i det frihetstida Sverige kan på det praktiska planet sägas vara ett resultat av två förhållanden: dels av att lagstiftningen måste anpassas till en föränderlig verklighet - det var inte möjligt att upprätthålla en luddig och restriktiv lagstiftning, när floden av tryckta skrifter växte - dels av det relativt öppna frihetstida politiska systemet, där behovet av skriftlig opinionsbildning och kontroll av meningsmotståndare snabbt växte. Men vilka förändringar kan urskiljas på det ideologiska planet?

Efter 1700-talets mitt förblev den allmänna samhällskonceptionen sig ganska lik. Samhällssynen var utpräglad korporativ, och stånden sågs fortfarande som samhällets grundpelare. Betoningen låg fortsatt på helhetens bevarande, och betydelsen av samarbete och harmoni mellan helhetens delar inskräpades starkt. En viktig förändring i samhällstänkandet var dock uppkomsten och framförandet av en ny människosyn efter 1700-talets mitt. Det rörde sig om ett ideal där egenskaper som dygd och självuppooffring, men också ansvarsfullhet och självständighet betonades starkare än tidigare. Den ansvarsfulle medborgaren som aktivt arbetade för det allmänna bästa blev det nya idealet i samhällsdebatten, inte undersåten vars handlingar måste styras och disponeras av överheten.

Utifrån den här nya människobeskrivningen, men också utifrån en mindre auktoritär politisk teori, blev det möjligt att kräva en mer lagstadgad tryckfrihet - underförstått av det skälet att medborgarna i vardande faktiskt klarade av att

hantera en sådan på ett ansvarsfullt sätt. I stället för en godtycklig statlig censur skulle en mer noggrant reglerad och lagstadgad tryckfrihet införas. En horisontell kommunikation mellan medborgare som kompletterade de tidigare vertikala kommunikationsidealen tillfördes således som ett nytt element i samhällssynen.

Denna horisontella kommunikation skulle inte minst fungera som en mer effektiv lösning på de växande kunskaps- och informationsbehoven i samhället. En viktig poäng med 1766 års tryckfrihetsförordning var att den inte bara skulle eliminera godtycket i maktutövningen, utan också att den skulle resultera i utgivningen av en myckenhet goda skrifter. Detta antogs bli resultatet, eftersom medborgarna nu förväntades tävla och konkurrera med varandra i strävan att sälja sina alster. Den uppfattningen hade nu vunnit insteg, att konkurrens och självfunktion snarare än statlig styrning borde vara principen för hur skriftproduktionen och försäljningen skulle ordnas och öka i omfång. Föreställningen om en samhällelig självreglering, som alltså framträder i en rudimentär form här, är mycket central och typisk för 1700-talets andra hälft, inte minst internationellt med de franska fysiokraterna och den skotska upplysningen.

Med den ansvarsfulle medborgaren och tanken på självfunktion följde också uppfattningen att den ideologiska konformiteten inte längre var fullt lika central för samhällets fortbestånd. Enheten var fortfarande viktig, men eftersom samhälle och medborgare nu i större utsträckning uppfattades som förmögna att långsiktigt fungera för egen maskin kunde uniformitetskraven, sedda som ett medel att hålla ihop den mänskliga samlevnaden, tonas ned.

Sammantaget ledde dessa förändringar i samhällssynen till att den äldre, mer auktoritära synen på staten som ett slags övergripande koordinator eller dirigent av boktryckande och människors tänkande fick sig en rejäl törn. Staten skulle visserligen hålla ordning på skriftutgivningen och skydda grundläggande läror, men det borde ske i lagstadgade former för att godtycke skulle undvikas. Medborgarna gavs nu en relativt väl avgränsad frihet att, utan alltför ingående statlig kontroll, själva ta hand om hanteringen av skrifter - så länge det skedde inom rimlighetens gränser.

De auktoritära dragen i statsuppfattningen rubbades inte bara genom tryckfrihetens införande rent allmänt utan också genom att tryckfriheten kunde ses som ett sätt för medborgarna att i någon utsträckning hålla efter korrupta ämbetsmän och att kontrollera överhetens förehavanden. Offentlighetsprincipens införande i 1766 års tryckfrihetsförordning var ett exempel på det. Statens verksamhet ifrågasattes och kritiserades i allt större utsträckning efter halvsekelskiftet 1750, och kraven på att denna kritik skulle bli någorlunda laglig var en viktig del i tryckfrihetsdiskussionen.

1700-talet framstår som ett nyckelårhundrade vad avser diskussionen om stat och tryckfrihet. De första decennierna av seklet karaktäriseras av ett auktoritärt tänkande ungefär i enlighet med vad som fördes fram under stormaktstiden. Därefter följer en tid av ideologisk radikaliserings där tryckfriheten och en begränsning av statens befogenheter godtas som princip. Den restriktiva trenden

på området under den gustavianska tiden, med en allt hårdare lagstiftning och administrativ praxis, visar att det inte går att se någon rätlinjig ideologisk eller normativ utveckling på området. Själva principen om tryckfrihet kvarstod emellertid efter 1772 - det gick ju inte att förneka den ideologiska förändring som skett och återgå till den stormaktstida synen på statens uppgifter på området. De styrande höll sig i stället i hög grad inom ramarna för den reviderade stats- och samhällsuppfattningen, men tillämpade trycklagstiftningen hårt med hänvisning till behovet av ordning i samhället.

Den grundläggande principen om tryckfrihet och kravet på att staten måste hålla sig till tryckfrihetsförordningens stadganden inskräpades förhållandevis starkt under 1800-talet. Men i ljuset av den snabbt växande offentligheten och särskilt tidningsväsendet fanns olika uppfattningar om hur ingående statens befogenheter borde vara.

Skillnaderna grundade sig återigen i stor utsträckning i tidens samhällssyn, som i många avseenden förändrades mer djupgående efter 1809. Det gäller inte minst människosynen. För många debattörer var det inte längre den ansvarsfulle, solidariske och något mjäkige 1700-talsmedborgaren som skulle skyddas i trycklagstiftningen, utan en starkare och mer självständig 1800-talsmedborgare, som uttalat krävde tryckfriheten som sin rätt för att noga granska stat och samhälle ur alla aspekter.

Det fanns alltså klarare emancipatoriska drag i diskussionen och tänkandet kring tryckfrihet och stat efter 1809. Det torde dock i hög grad bero på att sociala skikt som inte var direkt kopplade till statsapparaten i egenskap av ämbetsmän och politiker gjorde sin stämma hörd tillsammans med de liberalt anfäktade delarna av riksdagen. Kung och regering däremot höll i högre grad fast vid en mer hierarkisk, helhetsbetonande samhällssyn, där statens kontrollerande roll på området framhävdes. Det ledde till att utgivningen av tidningar och skrifter omgärdades av en lång rad konflikter och konfrontationer fram till 1840-talet, då en förhållandevis väl tilltagen tryckfrihet kan sägas ha varit allmänt accepterad. Denna allmänna tryckfrihet grundade sig alltså på en mer individualistisk och atomistisk syn på samhälle och medborgare än vad som tidigare varit fallet: en syn där ståndens och samhällshelhetens bevarande genom ideologisk uniformitet ställdes åt sidan till förmån för en starkare betoning av den enskilde medborgaren och dennes rätt att yttra sig om samhällsförhållandena.

Härigenom reducerades statens roll tydligare. Staten skulle utifrån tryckfrihetsförordningen hålla ett vakande öga på skrifers tryckning och spridning, men i övrigt låta de "sjelfmyndiga" medborgarna sköta kommunikationen. Gränserna för statens verksamhet på området skulle vara tydliga och fick inte överskridas; något godtycke fick inte förekomma i maktutövningen. Det framkom tydligt i diskussionen om indragningsmakten, som inte långt efter sitt införande 1812 kom att bli föremål för stark kritik.

Ett resultat av den här delstudien är att de viktigaste förskjutningarna i på statsmaktens roll på området skedde redan någon gång efter 1700-talets mitt. Den nya synen modifierades efter 1809 under intrycket av en mer utpräglatliberal och individualistisk samhällssyn. Men det stora brottet, eller paradigmskiftet", i ideologiskt avseende skedde i stor utsträckning redan under frihetstiden. Då gick man från att tala om underkastelse under de läror som kung och överhet bestämt, till att kräva en allmän, lagstadgad tryckfrihet och minskat statligt godtycke, vilket tidigare hade varit i det närmaste otänkbart. Även om makthavarna under gustavianska tiden och 1800-talet av och till krävde starka befogenheter att kontrollera produktionen och distributior av tryckta skrifter, skedde det inom ramen för ett helt annat paradigm av negativ frihet, där det trots allt fanns en gräns för vad staten borde få göra. Detta paradigm skapades alltså under frihetstiden.

Uppenbart är att det här finns en koppling till de grundsyner på stat och samhälle som jag förde fram i det föregående kapitlet - det gäller inte utvecklingen mot ett "friare" samhällstänkande under 1700-talets andra hälft, som tycks ha satt spår i den svenska diskussionen om statlig styrning av tryckta skrifter. För att försöka falsifiera eller bekräfta tesen om en ideologisk förändring av ovannämnda slag efter 1750 går jag nu vidare med en studie av diskussionen kring statens roll i näringarna mellan det karolinska enväld, 1800-talets första hälft.